

КЫРГЫЗ-ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
КОТОРМО ЖАНА КОТОРМО ТААНУУ БАГЫТЫ

КӨРКӨМ ФИЛЬМДЕРДЕГИ ТАРЫХЫЙ
РЕАЛИЯЛАРДЫ КОТОРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ
(«ЭРТУГРУЛ» КӨП СЕРИАЛДУУ ФИЛЬМИНИН
КЫРГЫЗЧА КОТОРМОСУНУН НЕГИЗИНДЕ)

МАГИСТРИК ДИССЕРТАЦИЯ

Касымали уулу Баялин

БИШКЕК 2023

КЫРГЫЗ-ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
КОТОРМО ЖАНА КОТОРМО ТААНУУ БАГЫТЫ

КӨРКӨМ ФИЛЬМДЕРДЕГИ ТАРЫХЫЙ
РЕАЛИЯЛАРДЫ КОТОРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ
(«ЭРТУГРУЛ» КӨП СЕРИАЛДУУ ФИЛЬМИНИН
КЫРГЫЗЧА КОТОРМОСУНУН НЕГИЗИНДЕ)

МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ

Касымали уулу Баялин

Илимий жетекчи: ф. и. к., ага окут. Кулалиева Калия

БИШКЕК 2023

ЭТИКАЛЫК ТАЛАПТАР

«Көркөм фильмдердеги тарыхый реалияларды которуу маселелери («Эртугрул» көп сериалдуу фильминин кыргызча котормосунун негизинде)» аттуу диссертациялык иш Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин Коомдук илимдер институтунун “Магистрдик диссертация жазуу эрежелерине” ылайык жазылып, диссертацияда берилген маалыматтар, эмгектер жана документтер академиялык жана этикалык эрежелерди сактоо менен пайдаланылды. Ар кандай булактардан алынган маалыматтар илимий жана моралдык эрежелерге ылайык берилди. Диссертацияда колдонулган бардык адабияттарга жана булактарга шилтеме жасалды. Эгерде эрежелердин бузулгандыгы аныкталса, мага каршы колдонула турган укуктук жоопкерчиликти тартууга даярмын.

Касымали уулу Баялин

28.02.2023

ETİK BEYAN

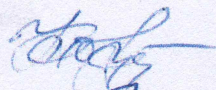
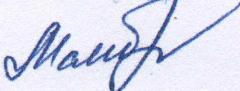
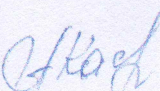
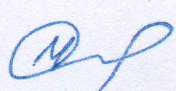
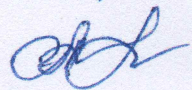
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim Tez Hazırlama ve Yazma Yönergesine uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı; bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildiririm. Aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarımı kabullendiğimi beyan ederim.

Bayalin KASIMALI UULU

28.02.2023

ПРОТОКОЛ

Баялин Касымали уулу даярдаган «Көркөм фильмдердеги тарыхый реалияларды которуу маселелери («Эртугрул» көп сериалдуу фильминин кыргызча котормосунун негизинде)» аттуу диссертациясы төмөндө көрсөтүлгөн жюри тарабынан бир добуштан / көпчүлүк добуш менен Кыргыз-Түрк «Манас» университети Коомдук илимдер институтунун Лигвистика (Котормо жана котормо таануу) багытында магистрдик диссертациясы катары кабыл алынды.

Жюри	Академиялык даражасы, аты-жөнү	Иштеген жери	Диссертациянын мазмуну жана сапаты боюнча магистрдик диссертация деп тастыктайм/ тастыктабайм	Колу
Төрага	Фил. ил. д., проф. Уулкан Камбаралиева	Борбордук Азиядагы Америка Университети	тастыктайм	
Мүчө	Фил.ил.к., доц. Салтанат Мамбаева	Кыргыз-Түрк «Манас» Университети	тастыктайм	
Мүчө	Фил.ил.к., доц. Аида Касиева	Кыргыз-Түрк «Манас» Университети	тастыктайм	
Мүчө	Фил.ил.к., ага окут. Чолпон Сыдыкова	Кыргыз-Түрк «Манас» Университети	тастыктайм	
Мүчө	PhD., ага окут. Жылдыз Алимова	Кыргыз-Түрк «Манас» Университети	тастыктайм	

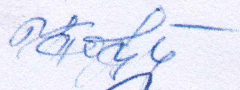
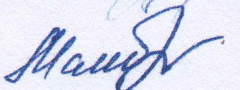
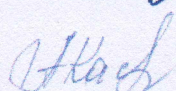
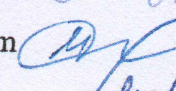
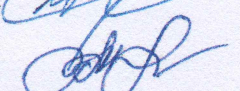
Диссертацияны коргогон күнү: 28 / 02 / 2023

Жюри тарабынан бир добуштан / көпчүлүк добуш менен кабыл алынган диссертация Институттун башкаруу кеңешинин ..... номердүү жана ..... күнкү чечими менен бекитилди.

.....
Коомдук илимдер институтунун мүдүрү

TEZ ONAYI

Bayalin KASIMALI UULU tarafından hazırlanan “*Filmlerdeki Tarihi Kültürel Öğeleri Aktarma Sorunları (“Diriliş Ertuğrul” Dizisinin Kırgızca Çevirisinin Üzerine)*” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından **oy birliği / oy çokluğu** ile Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Mütercim-Tercümanlık Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri	Unvanı, Adı ve Soyadı	Çalıştığı Kurum	Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum / onaylamıyorum	İmza
Başkan	Prof. Dr. Uulkan KAMBARALIYEVA	Orta Asyadaki Amerikan Üniversitesi	onaylıyorum	
Üye	Doç. Dr. Saltanat MAMBAYEVA	Kırgızistan-Türkiye “Manas” Üniversitesi	onaylıyorum	
Üye	Doç. Dr. Aida KASİYEVA	Kırgızistan-Türkiye “Manas” Üniversitesi	onaylıyorum	
Üye	Öğr. Gör. Dr. Çolpon SIDIKOVA	Kırgızistan-Türkiye “Manas” Üniversitesi	onaylıyorum	
Üye	Öğr. Gör. Dr. Cıldız ALİMOVA	Kırgızistan-Türkiye “Manas” Üniversitesi	onaylıyorum	

Tez Savunma Tarihi: 28 / 02 / 2023

Jüri tarafından **oy birliğiyle/ oy çokluğuyla** kabul edilen bu tez Enstitü Yönetim Kurulu ..... sayılı ve ..... tarihli kararıyla onaylanmıştır.

.....
.....
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Даярдаган	: Касымали уулу Баялин
Университет	: Кыргыз-Түрк «Манас» университети
Багыты	: Лингвистика (Котормо жана котормо таануу)
Иштин сыпаты	: Магистрдик диссертация
Беттердин саны	: XVIII + 116
Бүтүрүү датасы	: 28.02.2023
Илимий жетекчи	: ф. и. к., ага окут. Кулалиева Калия

Көркөм фильмдердеги тарыхый реалияларды которуу маселелери («Эртугрул» көп сериалдуу фильминин кыргызча котормосунун негизинде)

«Көркөм фильмдердеги тарыхый реалияларды которуу маселелери («Эртугрул» көп сериалдуу фильминин кыргызча котормосунун негизинде)» аттуу диссертациялык иш котормо таануу илиминин алкагында түрк тилинен кыргыз тилине которулган «Эртугрул» көп сериалдуу фильмде кездешкен реалияларды изилдөөгө багытталган.

Учурда «котормо» деген түшүнүк өзүнө абдан көп нерсени камтыйт. Бир тилден экинчи бир тилге ырлар, көркөм проза, публицистика, түрдүү тармактарга тиешелүү илимий жана илимий-популярдык адабияттар, дипломатиялык документтер, иш кагаздары, саясий ишмерлердин сөздөрү менен макалалары, ораторлордун сөздөрү, гезит кабарлары, ар түрдүү тилдеги аңгемелешүүлөр, кинофильмдер которулат.

Чет элдик тасманы которуудагы максат – түп нусканы котормо тилде берүү, которулуп жаткан тилде сүйлөгөндөргө түшүнүктүү кылуу жана окшош таасирди камсыз кылуу болуп саналат. Муну аткарууда, эквиваленттүүлүккө байланышкан айрым критерийлерге көңүл буруу зарыл. Фильм котормосунда экрандагы көрүнүш өзгөртүлбөстөн, котормого жараша берилет. Бул жерде биринчи кезекте тасманын стилин билүү керек. Фильмдер чындыгында жазылган текстке негизделет. “Сценарий” деп аталган бул жазма текст кадрларда визуализацияланат. Демек, кино котормолорундагы негизги булак сценарийден алынган “диалогдук текст” болуп саналат. Котормочу көбүнчө тасма менен ага берилген бул диалог текстинин негизинде которот. Ушул себептен улам, котормодо тексттин түрү/стилине басым жасалат. Алсак, көркөм фильмди которуудо котормочу тасмадагы түшүнүктөрдү экинчи тилге туура берүү үчүн алгач бул темага байланыштуу алдын ала даярдык көрүп алышы керектелет. Мындан тышкары тексттин стилине дагы көңүл бөлүшү кажет. Анткени кинорежиссер адатта жазуу тилинен айырмаланган стилди колдонот. Ошондой эле, режиссер аудио жана визуалдык каналдан кабыл алынган вербалдык жана вербалдык эмес маанилерди абдан көркөмдөгөнү үчүн кыска убакыттын ичинде көрүүчүлөрдө жакшы таасир калтырат. Фильмдин стилин түзгөн мындай көркөмдөөлөрдү бузбастан котормо тилде берүү талап кылынат.

Бул илимий иште котормо багытынын бир түрү болгон фильм котормосу изилдөөгө алынып, фильмдеги реалия көйгөйү көтөрүлгөн. Фильм котормосунда эквивалентсиз лексика жана ошондой эле бир улуттун колоритин чагылдырган реалия сөздөрдү котормодо берүү көйгөйү көп кездешет. Өзгөчө тарыхый көркөм тасмаларды которууда реалия сөздөрдү берүү абдан оор маселе. Бул магистрдик диссертацияда реалияны котормодо берүүнүн көйгөйлөрүн көрсөтүүгө аракет жасалган.

Муну менен катар реалиялардын квалификациясы жана анын түрлөрү баяндалып, окумуштуулар тарабынан реалияга берилген аныктамалар жана анын башка терминдерден айырмачылыктары көрсөтүлөт. Кыргыз Республикасынын Улуттук телерадиоберүү корпорациясы тарабынан котормосу иш жүзүнө ашып, үндөрү коштолгон көп сериалдуу «Эртугрул» фильми түрк тилинен кыргыз тилине которулган. Бул изилдөөдө аталган тарыхый фильмде кездешкен реалия сөздөр тандалып алынып, ал сөздөргө анализ жасалып, котормосунун адекваттуулугуна баа берилген жана ошондой эле мисалдар конкреттүү сүрөттөр менен иллюстрацияланган.

Диссертациялык иштин жыйынтыктары түрк тилинен кыргыз тилине фильм которууда жана анын теориясын окутууда, котормо таануунун теориясы жана практикасында колдонулат. Илимий иштеги маалыматтар жаш изилдөөчүлөр жана фильм которуу жаатында эмгектенгендер үчүн пайдалуу болуп, чет өлкөлүк тасмаларды кыргыз тилине которууда справочник катары пайдаланылат.

Ачкыч сөздөр: котормо, фильм котормосу, реалия сөздөр, котормо ыкмасы, реалиянын классификациясы, котормо эквивалентсиздиги, экзотизм.

ÖZ

Yazar	: Bayalın Kasımalı uulu
Üniversite	: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Mütercim-Tercümanlık
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: XVIII + 116
Mezuniyet Tarihi	: 28.02.2023
Tez Danışmanı	: Öğr. Gör. Dr. Kaliya Kulaliyeva

Filmlerdeki Tarihi Kültürel Öğeleri Aktarma Sorunları («Diriliş Ertuğrul» Dizisinin Kırgızca Çevirisinin Örneğinde)

Filmlerdeki Tarihi Kültürel Öğeleri Aktarma Sorunları («Diriliş Ertuğrul» Dizisinin Kırgızca Çevirisinin Örneğinde) başlıklı yüksek lisans tez çalışması çeviribiliminde Türkçeden Kırgızcaya aktarılmış «Diriliş Ertuğrul» dizisinde karşılaşılan kültürel öğeleri araştırmayı amaçlamaktadır.

Şiirler, sanatsal nesir, sosyopolitik konulu yazılar, çeşitli alanlarda bilimsel ve popüler bilimsel literatür, diplomatik belgeler, yazışma evrakları, siyasi figürlerin konuşmaları ve makaleleri, hatiplerin konuşmaları, gazete haberleri, farklı dillerdeki sohbetler, filmler bir dilden diğerine aktarılmakta olup, günümüzde “çeviri” kavramı çok şey içermektedir.

Yabancı film çevirisinde amaç, orijinali hedef dile aktarmak, hedef dili konuşanlara anlaşılır kılmak ve benzer bir etki sağlamaktır. Bunu yaparken eş değerlik ile ilgili bazı kriterlere dikkat etmek gerekir. Bir film çevirisinde ekrandaki görüntü değiştirilmez, çeviriye göre sunulur. Burada öncelikle filmin tarzını öğrenmek gerekiyor. Filmler aslında yazılı metinlere dayanmaktadır. “Senaryo” adı verilen bu yazılı metin, kareler halinde görselleştirilir. Bu nedenle film çevirilerinde asıl kaynak senaryodan alınan “diyalog metni”dir. Çevirmen genellikle filmle birlikte verilen bu diyalog metnine göre çeviri yapar. Bu yüzden çeviride metnin türü/tarzi üzerinde durulmaktadır. Örneğin, uzun metrajlı bir filmi çevirirken, filmde bulunan kavramları ikinci dile aktarmak için çevirmenin konu hakkında önceden hazırlık yapması gerekir. Ayrıca metnin üslubuna da dikkat etmek şarttır. Çünkü bir film yapımcısı genellikle yazı dilinden farklı bir üslup kullanır. Ayrıca yönetmen işitsel ve görsel kanaldan aldığı sözel ve sözel olmayan göstergeler konusunda oldukça sanatsal olduğu için seyirci üzerinde kısa sürede iyi bir izlenim bırakıyor. Filmin tarzını oluşturan bunun gibi özellikleri bozmadan çeviri edilen dilde render edilmesi gerekmektedir.

Bu bilimsel çalışmada bir çeviri türü olan film çevirisi incelenmekte ve filmde bulunan kültürel olgularla ilgili sorunlar gündeme getirilmiştir. Film çevirisinde genellikle eşdeğeri olmayan kelimelerin ve bir milletin rengini yansıtan özlülerin tercüme edilmesi sorunu yaşanır. Özellikle tarihi filmlerinin çevirisinde kültürel öğelerin aktarımı oldukça zordur. Çalışmada filmdeki kültürel öğeleri tercüme etmenin temel sorunları gösterilmeye çalışılmıştır.

Aynı zamanda kültürel ögelerin sınıflandırılması ve türleri anlatılmakta, bilim adamlarının kültürel ögeler üzerinde verdiği tanımlar ve diğer terimlerden farklılıkları gösterilmektedir. “Diriliş. Ertuğrul” filmi Kırgız Cumhuriyeti Milli Televizyon ve Radyo Yayıncılığı Kurumu tarafından Kırgızcaya aktarılmış ve seslendirilmiştir. Bu çalışmada söz konusu tarihî filmde bulunan kültürel ögeler seçilerek tahlil edilmiş, çevirinin yeterliliği değerlendirilmiş ve örnekler belirli resimlerle gösterilmiştir.

Tez çalışmasının sonuçları Türkçeden Kırgızcaya film çevirilerinde ve teorisinin öğretilmesinde, çeviribilim teori ve pratiğinde ve ayrıca Kırgızcaya yabancı filmlerin tercümesinde başvuru kitabı olarak kullanılabilir. Çalışmada yer alan bilgiler, genç araştırmacılara ve film çevirisi alanında çalışanlara faydalı olacağı gibi, Kırgızca yabancı film çevirilerinde de referans kitap olarak kullanılabilir.

Anahtar kelimeler: çeviri, film çevirisi, kültürel ögeler, çeviri yöntemi, kültürel ögelerin sınıflandırılması, çeviride eşitsizlik, egzotizm.

ABSTRACT

Researcher : Baialin Kasymali uulu
University : Kyrgyz-Turkish Manas University
Department : Simultaneous Translation
Type of study : Master thesis
Number of pages : XVIII + 116
Date of graduation : 28.02.2023
Research supervisor : Assoc. Prof. Kalia Kulalieva

The Problems of Translation of Historical Realia in Feature Movies (on the basis of Kyrgyz translation of the movie «Resurrection Ertugrul»)

The research paper entitled “The Problems of Translation of Historical Realia in Feature Films (on the basis of Kyrgyz translation of the film Ertugrul)” presupposes the study of realia encountered in the feature film “Ertugrul” translated from Turkish into Kyrgyz within the framework of translation studies.

Nowadays, the concept of "translation" includes in itself many things. Poems, fiction, journalism, scientific and popular science literature of various branches, diplomatic correspondence, documents, speeches and articles of political figures, speeches of speakers, newspaper reports, interviews in different languages, films are translated from one language to another.

The purpose of translating a foreign film is to convey the original in the target language, make it understandable to native speakers of the language into which it is being translated, and provide a similar effect. At the same time, it is necessary to pay attention to some criteria related to equivalence. In film translation, the view on the screen is transmitted, depending on the translation, without changes. The first thing you need to do is find out the style of the film. The films are really based on the written text. This written text, known as a «Script», is visualized in frames. Consequently, the main source in film translations is the “dialogic text” taken from the script. The translator usually translates based on the text of this dialogue, which is given to him in the film. For this reason, when translating, the main attention is paid to the type/style of the text. For example, when translating a feature film, a translator must first undergo preliminary training on this topic in order to correctly convey the concepts of the film into a second language. In addition, you should pay attention to the style of the text. Since the director usually uses a style different from the written language. The director also makes a good impression on the audience in a short period of time, because he very skillfully conveys verbal and non-verbal meanings obtained from the audio and visual channel. Such works of art that make up the style of the film must be presented in the language of translation without distortion.

This dissertation explores the translation of films, a kind of translation direction, and raises the problem of realia in the film. When translating a film, there is often a problem of transferring vocabulary, as well as word realia reflecting the color of one nation. The translation of word realia is a very difficult task, especially when translating historical films. In this master's thesis, an attempt was made to show the problems of conveying realia in translation.

The Public Broadcasting Corporation of the Kyrgyz Republic (KTRK) has worked on the audiovisual translation of a multi-part film "Ertugrul" and translated it from Turkish into Kyrgyz. In this study, word realia found in this historical film were selected, these words were analyzed and evaluated for the adequacy of the translation, as well as examples given with specific illustrations.

Along with this, the qualification of realia and its types are described, as well as the definitions given to realia by scientists and their differences from other terms are indicated. The Public Broadcasting Corporation of the Kyrgyz Republic (KTRK) has worked on the audiovisual translation of a multi-part film "Ertugrul" and translated it from Turkish into Kyrgyz. In this study, word realia found in this historical film were selected, these words were analyzed and evaluated for the adequacy of the translation, as well as examples given with specific illustrations.

The results of the dissertation can be used in translating films from Turkish into Kyrgyz and teaching its theory, theory and practice of translation studies. The data of this scientific work can be useful to young researchers and workers in the field of film translation, as well as used as a reference when translating foreign films into Kyrgyz.

Keywords: translation, film translation, word realia, translation method, classification of realia, translation equivalence, exoticism.

АБСТРАКТ

Исследователь : Касымали уулу Баялин
Университет : Кыргызско-Турецкий университет «Манас»
Направление : Лингвистика (Перевод и переводоведение)
Вид исследования : Магистерская диссертация
Количество страниц : XVIII + 116
Дата защиты : 28.02.2023
Научный руководитель : канд. филол. наук, ст. преп. Кулалиева Калия

Проблемы перевода исторических реалий в художественных фильмах (на примере перевода многосерийного фильма «Эртугрул» на кыргызский язык)

Настоящая диссертационная работа «Проблемы перевода исторических реалий в художественных фильмах (на материале кыргызского перевода многосерийного фильма «Эртугрул»)» направлена на изучение реалий, встречающихся в многосерийном фильме «Эртугрул», переведенном с турецкого языка на кыргызский язык в рамках науки переводоведения.

В настоящее время понятие «перевод» включает в себя очень много областей. С одного языка на другой осуществляется перевод стихов, художественной прозы, публицистики, научной и научно-популярной литературы различных отраслей, дипломатических и официальных документов, речей и статей политических деятелей, ораторов, а также газетных сообщений, интервью на разных языках и кинофильмов.

Цель перевода иностранного фильма состоит в том, чтобы предоставить оригинал на языке перевода, сделать его понятным для носителей языка, на который он переводится, а также обеспечить аналогичное воздействие на зрителя. При этом необходимо обращать внимание на некоторые критерии, связанные с эквивалентностью. В переводе фильма сцена на экране не поддается изменениям, а представлена согласно переводу. Прежде всего необходимо знать стиль кинофильма. Фильмы основаны на реальных письменных текстах. Данный письменный текст, называемый «сценарий», визуализируется в кадрах. Поэтому основным источником в кинопереводах является «диалоговый текст», взятый из сценария. Переводчик обычно переводит на основе этого текста диалога, прилагаемого к фильму. По этой причине перевод фокусируется на типе/стиле текста. Например, при переводе художественного фильма переводчику необходимо заранее подготовиться к этой теме, чтобы правильно передать концепции фильма на целевой язык. Кроме того, необходимо обратить внимание на стиль текста. Потому что режиссер обычно использует стиль, отличное от письменного языка. Также режиссер производит хорошее впечатление на зрителей за короткое время, потому что очень артистично относится к вербальным и невербальным значениям, полученным из аудиовизуального канала. Таким образом, необходимо выразить мысль на языке перевода так, чтобы не нарушать компоненты, которые составляют стиль кинофильма.

В настоящей научной работе рассматривается проблема перевода художественных фильмов, которая является разновидностью переводческого направления, а также поднимается проблема перевода реалий в кино. В области перевода художественных фильмов часто возникает проблема перевода безэквивалентной лексики и реалий, отражающих колорит нации. Кроме того, осуществлять перевод реалий очень сложно, в особенности при переводе исторических художественных фильмов. Таким образом, в рамках настоящей магистерской диссертации была предпринята попытка показать проблемы перевода реалий.

Наряду с этим описывается классификация реалий и ее виды, а также демонстрируются определения, данные учеными касательно реалий, и ее отличия от других терминов. Многосерийный фильм «Эртугрул» переведен под дубляж с турецкого на кыргызский язык Общественной телерадиовещательной корпорацией Кыргызской Республики. В настоящем исследовании были выбраны реалии, встречающиеся в указанном историческом фильме, после чего данные реалии были проанализированы, а также была дана оценка адекватности перевода, а примеры были проиллюстрированы конкретными изображениями.

Результаты настоящей диссертационной работы могут быть использованы при переводе фильмов с турецкого на кыргызский язык, а также в преподавании теории и практики переводоведения. Информация в научной работе будет полезна молодым исследователям и работающим в сфере перевода художественных фильмов, а также может быть полезна в качестве справочника по переводу иностранных фильмов на кыргызский язык.

Ключевые слова: перевод, киноперевод, реалия, метод перевода, классификация реальных слов, переводческая неэквивалентность, экзотизм.

БАШ СӨЗ

Диссертациялык иштин башынан аягына чейин көзөмөлгө алып, кеп-кеңешин берип турган өз кесибинин мыкты адиси илимий жетекчим Калия Кулалиевага, техникалык жактан жардам берген Дөөлөт Эшкеновго, кесиптик предметтерден сабак берген Чолпон Сыдыкова, Аида Касиева, Гульнура Джумалиева, Нургүл Карыбекова, Жылдыз Алимова, Лейла Бабатүрк, Гульсанам Абдувалиева жана ошондой эле бөлүмдүн катчысы Жылдызкан Бейшеновага терең ыраазычылык билдирем!

Кыргыз Республикасынын Улуттук телерадиоберүү корпорациясынын архивинде мени менен чогуу иштешкен киноредакциясынын продюсери Рита Казиева жана киноредакциясынын редактору Нурзат Муратбековага терең ыраазычылык билдирем!

Мени дайыма колдоп келген үй-бүлөмө чексиз ыраазымын!

Бишкек, 2023-жыл

Касымали уулу Баялин

МАЗМУНУ

ЭТИКАЛЫК ТАЛАПТАР.....	II
ЕТІК БЕҮАН	II
ПРОТОКОЛ.....	III
TEZ ONAYI.....	IV
КЫСКАЧА МАЗМУНУ.....	IV
ÖZ.....	VII
ABSTRACT.....	IX
БАШ СӨЗ	XIII
МАЗМУНУ	XIV
КЫСКАРТУУЛАР.....	XVI
ТАБЛИЦАЛАР ТИЗМЕСИ.....	XVII
СҮРӨТТӨР ТИЗМЕСИ.....	XVIII
КИРИШҮҮ.....	1

I. БАП

КӨРКӨМ ФИЛЬМДЕРДИ КТОРУУНУН ТАРЫХЫ ЖАНА КТОРУУДА КЕЗДЕШКЕН КӨЙГӨЙЛӨР

1.1 Котормо тарыхы.....	3
1.1.1. Антикалык доордогу котормо.....	4
1.1.2. Орто кылымдагы котормо	5
1.1.3. Жаңы доордогу котормо.....	6
1.1.4. Агартуу доорундагы котормо	7
1.1.5. Жакынкы доордогу котормо	8
1.2. Фильм котормосунун тарыхы.....	9
1.2.1. Аудиовизуалдык текст.....	12
1.2.2. Аудиовизуалдык котормо	13
1.2.3. Фильм котормочусу	14
1.2.4. Фильм которуу ыкмалары	17
1.2.4.1. Дубляж.....	18
1.2.4.2. Субтитр.....	19

1.2.4.3. Үн коштоо	20
1.2.4.4. Комментарий берүү	21
1.2.4.5. Кооперация.....	22
1.3. Фильм которуудагы көйгөйлөр (эквивалентсиз лексика).....	24
1.3.1. Реалия түшүнүгү	29
I. БАП БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК.....	30

II. БАП

РЕАЛИЯЛАР КТОРМО ПРОБЛЕМАСЫ КАТАРЫ

2.1. Реалия котормонун объектиси катары.....	31
2.2. Реалияны котормодо берүүнүн негизги шарттары.....	36
2.3. Реалияны котормодо берүүнүн ыкмалары	37
2.4. Реалиянын классификациясы	41
2.5. Тарыхый реалиялар	42
II. БАП БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК	44

III. БАП

«ЭРТУГРУЛ» КӨП СЕРИАЛДУУ ФИЛЬМИНДЕГИ ТАРИХЫЙ РЕАЛИЯЛАР ЖАНА АЛАРДЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ БЕРИЛИШИ

3.1. Фильм тууралуу маалымат	45
3.1.1. “Эртугрул” көп сериалдуу фильминин жаралыш тарыхы	45
3.1.2. Маани-маңызы, өзгөчөлүгү, максаты, кабыл алынышы	52
3.2. “Эртугрул” көп сериалдуу фильминде кездешкен реалияларды котормодо берүү анализи	53
III. БАП БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК	88
КОРУТУНДУ.....	94
FİLMLERDEKİ TARİHİ KÜLTÜREL ÖGELERİ AKTARMA SORUNLARI («DİRİLİŞ ERTUĞRUL» DİZİSİNİN KIRGIZCA ÇEVİRİSİNİN ÖRNEĞİNDE) ÖZET	97
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЙ БУЛАКТАР	112
ӨМҮР БАЯН.....	116

КЫСКАРТУУЛАР

Кыскартуу	Түшүндүрмөсү
б.а.	башкача айтканда
б.з.ч.	биздин заманга чейин
ж.б.	жана башка
ж.б.у.с.	жана башка ушул сыяктуу
ж.ж.	Жылдары
ТРТ	Түркия телерадио мекемеси
УТРК	Улуттук телерадиоберүү корпорациясы

ТАБЛИЦАЛАР ТИЗМЕСИ

№3.1 таблица. “Эртугрул” фильминин сезондору тууралуу маалымат 45

СҮРӨТТӨР ТИЗМЕСИ

3.1-сүрөт. Конуш.....	54
3.2-сүрөт. Доган менен Бамсынын диалогу	55
3.3-сүрөт. Рыцарлар сепили	56
3.4-сүрөт. Кара Тойгар менен жоокердин диалогу.....	57
3.5-сүрөт. Рыцарлар туткундарды алып бара жатат	58
3.6-сүрөт. Демир уста менен кызынын диалогу	60
3.7-сүрөт. Кара Тойгар менен жоокердин диалогу.....	62
3.8-сүрөт. Хайме ананын келини менен диалогу.....	65
3.9-сүрөт. Гүндогду менен кемпирдин диалогу.....	68
3.10-сүрөт. Йемени бут кийими.....	70
3.11-сүрөт. Йемени жоолугу	70
3.12-сүрөт. Рыцарлар жортуулда.....	72
3.13-сүрөт. Курдоглу менен Алпаргунун диалогу.....	73
3.14-сүрөт. Халиме менен Йигиттин диалогу	74
3.15-сүрөт. Карыянын жаш балдар менен болгон сөзү.....	75
3.16-сүрөт. Гүндогду менен Абдуррахман баатырдын диалогу	76
3.17-сүрөт. Демир устанын сөзү	77
3.18-сүрөт. Кардинал менен Йигиттин диалогу.....	81
3.19-сүрөт. Насыр менен согтун диалогу	84
3.20-сүрөт. Реалия сөздөрдү берүүдө котормо ыкмаларынын пайыздык көрсөткүчү	92
Görsel 3.21. Doğan Alp ile Bamsı Alpin konuşma sahnesi.....	101
Görsel 3.22. Demir Ustayla kızı Aykız'ın konuşma sahnesi	102
Görsel 3.23. Alpargu ile Kurdoğlu'nun konuşma sahnesi	104
Görsel 3.24. Yaşlı adamın konuşma sahnesi	104
Görsel 3.25. Kardinal ile Yiğit'in konuşma sahnesi	107
Görsel 3.26. Halime ile Yiğit'in konuşma sahnesi	106
Görsel 3.27. Filmdeki özlömleri aktarmada sıkça kullanılan tercüme yöntemlerin sıralaması	109

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасы: “Көркөм фильмдердеги тарыхый реалияларды которуу маселелери (“Эртугрул” көп сериалдуу фильминин кыргызча котормосунун негизинде)”.

Изилдөөнүн объектиси катары түрк тилинен кыргыз тилине которулган «Эртугрул» көп сериалдуу фильминде кездешкен реалия сөздөр алынган.

Изилдөөнүн максаты болуп “Эртугрул” көп сериалдуу фильминен алынган реалия сөздөрдү котормодо берүүнүн жолдорун изилдөө, котормого анализ жасап жана ага баа берүү.

Изилдөөнүн ыкмалары илимий иште талапка ылайык сыпаттама жана салыштыруу методу колдонулду.

Изилдөө ишинин актуалдуулугу. Учурда жашообузду фильм, кинотеатрсыз элестетүү мүмкүн эмес. Ал эми акыркы 10-15 жылда түрк фильмдери дүйнө жүзүндө болуп көрбөгөндөй популярдуулукка жетишти. Кыргыз эли да дүйнө элдери сыяктуу түрк фильмдерин кызыгуу менен көрөт. Улуттук телерадиоберүү корпорациясы түрк тилинде көгүлтүр экранга чагылдырылган “Эртугрул” тасмасын кыргыз тилине которду. Азыркы учурда чет өлкөлүк тасмаларды кыргыз тилине которуу иши жанданууда. Бул котормолордун сапатын жакшыртуу изилдөө, баа берүү аркылуу ишке ашырылат. Ошондуктан бул илимий иш актуалдуу болуп, фильмдердин котормолору кийин да башка багыттарда изилденүүсүнө салым кошот деп эсептейбиз.

Диссертациянын илимий жаңылыгы. Алгачкы жолу түрк тилинен кыргыз тилине которулган тарыхый фильмдин негизинде котормонун фильм которуу багытында тарыхый реалиялардын которулушуна талдоо жүргүзүлдү. Реалияларды которуунун ыкмалары аныкталып, котормодогу жетишкендиктер менен кемчиликтер белгиленди.

Диссертациялык иштин теориялык жана практикалык мааниси. Илимий иште реалия сөздөр тууралуу маалыматтар орус, түрк, англис

тилдериндеги илимий-теориялык адабиятка таянуу аркылуу берилди. Бул эмгектен кыргыз тилдүү изилдөөчү реалыя тууралуу кыргыз тилинде маалымат таба алат. Ошондой эле диссертациянын теориялык бөлүгү кыргыз тилинде котормо таануу багытында билим алган студенттер, бул багытта илим изилдеген илимпоздор үчүн кошумча илимий булак катары кызмат аткара алат.

Ал эми изилдөөнүн практикалык мааниси катары “Эртугрул” көп сериалдуу фильмдинде кездешкен реалыялардын котормосуна жасалган анализ фильм котормочуларына пайдалуу маалымат болот. Ошондой эле кыргыз тилинде фильм которуу боюнча материалдар аз, дээрлик жок болгондуктан, бул кыргыз тилинде жазылган илимий эмгек котормо практиктерине, изилдөөчүлөргө жеңилдиктерди шарттап, иштериндеги реалыяга байланыштуу келип чыккан айрым проблемаларды чечүүгө жардам берет.

Диссертациялык иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүү, үч бап, корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Биринчи бап “Көркөм фильмдерди которуунун тарыхы жана которууда кездешкен көйгөйлөр” деп аталат. Бул бапта котормо тарыхы, фильм котормосунун тарыхы, фильм котормосунун ыкмалары жана котормодогу эквивалентсиздик көйгөйү тууралуу теориялык маалыматтар берилет.

Экинчи бап “Реалыялар котормо проблемасы катары” деп аталып, бул бапта реалыяга карата котормо таануу боюнча илимий адабияттарда түрдүү окумуштуулар тарабынан берилген аныктамалар келтирилди. Реалыялардын котормо проблемасы катары каралышы боюнча теориялык жактан калыптанып калган түрдүү көз караш, пикирлер талдоого алынды.

Үчүнчү бап «“Эртугрул” көп сериалдуу фильмдиндеги тарыхый реалыялар жана алардын кыргыз тилинде берилиши» деп аталат. Мында фильм тууралуу маалымат берилди. Фильмде кездешкен реалыя сөздөрдүн кыргыз тилиндеги котормосуна анализ жасалып, котормонун адекваттуулугуна баа берилди.

I. БАП

КӨРКӨМ ФИЛЬМДЕРДИ КТОРУУНУН ТАРЫХЫ ЖАНА КТОРУУДА КЕЗДЕШКЕН КӨЙГӨЙЛӨР

1.1 Котормо тарыхы

Адамдар жашоосун улантуу үчүн айланасындагылар менен баарлашууга канчалык муктаж болсо, коомдор дагы өзүн сактап калуу үчүн башка коомдор менен байланыш түзүүсү шарт. Бул учурда байланыш куралы катары пайда болгон котормо процессинин келип чыгуу тарыхы жазма булактар боюнча б.з.ч. 4500-жылга созулат. Бирок, котормо ааламда эки башка тилде сүйлөгөн адамдар пайда болгондон бери бар болушу мүмкүн. Демек, учурдагы котормо таануу илиминин практикалык багытына кирген котормо процесси, ааламдагы эң байыркы кесиптердин бири. Котормо эң байыркы ишмердүүлүктүн бири болгонуна карабастан, өз алдынча илимий дисциплина катары XX кылымдын ортосунда эле пайда болуп, таанылган. Ага чейин адабият, тил илими сыяктуу түрдүү тармактардын таасири астында жардамчы курал катары каралып келген.

Вавилон мунарасы жөнүндөгү үлгү болоорлук библиялык окуя котормонун жаралышы жөнүндөгү уламыш болуп эсептелет. Уламышта асманга жеткен мунара кургусу келген вавилондуктарга ачууланган Кудай, аларды адаштырып, бирин-бири түшүнө албай тургандай кылып, жазалайт. Байланыш курууда кыйынчылыкка дуушар болгон вавилондуктар шаарларын таштап, тарап кетишет. Мифте Кудай вавилондуктарды көп тилдүүлүк менен жазалаганы айтылганы менен, Вавилон чындыгында б.з.ч. 2000-жылдарда ар кандай тилдер колдонулуп (Vermeer, 2008: 45), тынымсыз соода-сатык иштери жүргүзүлгөн көп маданияттуу борбор болгон деп айтылат (Eruz, 2003: 22-23).

Булактарда котормо ишмердүүлүгүнүн б.з.ч. 2000-жылдардан бери кесип катары колдонула баштаганы айтылат (Акташ, 1996: 9). Татаал жана кызыктуу иш-аракет болуп саналган котормо процессинин узакка созулган жана ар тараптуу өнүгүшү изилдөөбүздүн негизги проблемасынан тышкары болгондуктан,

Антикалык доордон баштап XX кылымдын аягына чейинки доорлор кыскача каралат.

1.1.1. Антикалык доордогу котормо

“Эски доор” деген аталыш менен да белгилүү болгон Антикалык доор, тарыхтагы эң эски мезгилдерден Батыш Рим империясынын кыйрашына чейинки мезгил болуп саналат.

Котормонун алгачкы издери б.з.ч. 4500-жылга барып такалат. Көп тилдүүлүк үстөмдүк кылган Месопотамияда бул жылдарга таандык мык менен жазылган эки жана үч тилдүү чопо такталар табылган. Мындан Месопотамияда котормо ишмердүүлүгү жүргүзүлгөндүгүн баамдоого болот. Байыркы Египетте б.з.ч. 3000-жылдарда тынымсыз котормо ишмердүүлүгү өкүм сүргөн. Б.з.ч. II кылымда Шумерлердин «Гильгамеш» эпосунун төрт-беш азия тилдериндеги фрагменттүү чечмелөөсү табылган. Катарактада бир эле текстти түшүндүрүү үчүн эки тил колдонулганын көрсөткөн жазуулар табылган (Newmark, 1981; котор. Köksal, 2005: 13). Котормочулар кербен башчысы же жумушчу маектерин жүргүзүүчү адис катары иш алып барышкан. Б.з.ч. 2000-1000-жылдар аралыгында туткундардан жана тектүү үй-бүлөлөрдөн дагы котормочулар чыккан. Котормочулар оозеки жана жазма котормолордон тышкары, эл менен падышанын, ажал менен кудайдын ортосунда ортомчулук кылуучу инсан катары кадыр-баркка ээ болушкан (Erüz, 2003: 23).

Антикалык доордун көрүнүктүү котормочуларына Теренций, Цицерон, Гораций, Вергилий, Бэций кирет. Теренциянын (б.з.ч.190-159-жж.) котормочулук ишмердүүлүгү эбегейсиз зор, ал грек тилинен жүзгө жакын комедия которгон. Башка байыркы грек котормочусу Бэцийдин калемине Пифагордун, Птолемянын, Евклидин, Платондун, Аристотелдин философиялык жыйнактарынын котормосу таандык. Котормо жөнүндөгү алгачкы теориялык түшүнүк Цицеронго (б.з.ч. 106-43 жж.) таандык. Цицерон, сөзмө-сөз котормо – бул котормочунун тил жактан жардылыгы жана начардыгы деп эсептеген. Ал формасын эмес, чыгарманын мазмунун берүүнү, котормонун тилинин мыйзамдары

боюнча иштөөнү, окуучуга же угуучуга ылайыктуусун тандоо багытын таба билүүнү талап кылган.

1.1.2. Орто кылымдагы котормо

Орто кылым Антикалык доор менен 1453 же 1492-жж.(жылдары) башталган деп болжолдонгон Жаңы доордун ортосундагы мезгил болуп саналат.

Болжолдуу түрдө V кылымдан XV кылымга чейин уланган Орто кылымда христиан дининин таралышы котормо ишмердүүлүгүнүн өнүгүшүнө таасирин тийгизген. Христиан динин жайылтуу котормо аркылуу мүмкүн болот деген көз караш үстөмдүк кылгандыктан, чиркөөлөр жана падышалар котормочулук ишмердүүлүктүн өнүгүшүн колдошкон. Бул мезгилде адабият тармагында латын тилинен роман тилдерине көптөгөн чыгармалар которулган (Акташ, 1996: 12). Бирок орто кылымдардагы котормолордо негизинен диний тексттерге басым жасалган. Ыйык китепке болгон урмат-сыйдан улам «сөзмө-сөз» которуу ыкмасы колдонулган.

VIII жана IX кылымда араб дүйнөсүнүн пайда болуп, өнүгүшүнө грек илими негиз болгон. Грек жазуучуларынын чыгармалары сириялык окумуштуулар тарабынан которулган. Алар Багдадга келип, Аристотелдин, Платондун, Галиендин, Гипократтын жана башка окумуштуулардын эмгектерин араб тилине которушкан (Savory, 1968/1994: 43). Дүйнөнүн ар кайсы тилдеринде жазылган китептер; Месопотамиядан, Персиядан, Египеттен, Орто Азиядан жана Индиядан Багдад шаарына аалымдар келип, бул шаар котормо мектебине айланган. Ошентип, Багдад чыгыш дүйнөсүнүн илим борбору болуп калган.

VIII кылымдагы ислам дүйнөсүндө болгон өндүү котормо ишмердүүлүгү XII кылымда Батышта башталган. Котормо иш-аракетинин туу чокусуна жеткен XII кылым, котормо аркылуу чыгыш дүйнөсүн батыш дүйнөсүнө тааныткан мезгил болгон. Бул мезгилде араб тилинен латын тилине котормолор жасалган. Астрономия жана философия боюнча айрым эмгектер латын тилине которулган (Savory, 1968/1994: 43-47).

1.1.3. Жаңы доордогу котормо

Жаңы доор – Орто кылымдын аягынан (1453 же 1492-жылдан) Француз революциясына (1789) чейинки мезгил.

XVI-XVII кылымдарда байыркы грек идеалдары кайрадан мааниге ээ боло баштаган. Орто кылымдардагы диндин маанилүүлүгүнө карабастан, бул кылымдарда адам жана илим алдыңкы планга чыккан. Жергиликтүү тилдерди изилдөө ушул мезгилде башталган. Расмий тил деп саналган латын тилинин ордун жалпы элдик тил ээлеп, бардык илим тармактарында латын тилинен жалпы эл сүйлөгөн жергиликтүү тилдерге котормолор жасалган (Erüz, 2003: 28).

XV кылымда басмакананын пайда болушу менен котормолордун көлөмү артып, котормо теориясын өнүктүрүүгө олуттуу аракеттер жасалган. XVI-XVII кылымдардагы котормо теориясынын өнүгүшүнө салым кошкон эң маанилүү ысымдар: Мартин Лютер (1483-1546), Уильям Тиндейл (1434-1536), Этьен Доле (1509-1546), Франсуа де Малхербе (1555-1628), Лоуренс Хамфри (1527-1590), Джордж Чепман (1559-1634), Авраам Коули (1618-1667), Джон Денхэм (1615-1669) жана Джон Драйден (1631-1700) болгон (Köksal, 1995: 24).

Басмакананын келип чыгышы менен кайрадан латын, араб, иврит, грек тилдерин билбеген окурмандардын саны көбөйгөн. Католик чиркөөсү “Инжилди” жаңы улуттук тилдерге сөзмө-сөз эмес, маанисине карап которууну милдеттендирген. Бул принципке ылайык, Мартин Лютер 1522-1534-жылдар аралыгында бүтүндөй Библияны биринчилерден болуп немис тилине которгон. Лютердин көз карашы боюнча “түшүнүктүүлүк” – маанисин жеткирүү негизги орунда турган (Актаş, 1996: 21-22).

Бул кылымда Елизавета I доору Англиядагы биринчи чоң котормо мезгили болсо, Елизавета II доору да экинчи котормо мезгили болгон. Котормолордо авторлордун адабий талантына эмес, алардын жазгандарынын маанисине басым жасалгандыктан түп нуска тексттен которулган эмгектер сейрек кездешип, чыгарманын котормосун которуу иши улантылган. Мисалы, грекче жазылган чыгарма латын тилине, латын тилинен француз тилине, француз тилинен англис

тилине которулуп, котормо ишмердүүлүгү адис эмес адамдар тарабынан жасалган (Savory, 1968/1994: 45-46).

1.1.4. Агартуу доорундагы котормо

Агартуу доору XVIII кылымда Европадагы ойлор жана ишенимдердин бардык кысымдардан арылып, эгемендүүлүккө ээ болгон мезгили.

Агартуу доору деп саналган XVIII кылымдагы котормо тармагында эки маанилүү өнүгүү байкалган. Алардын бири – 1750-жылдарга чейин прозалык котормодо сөзмө-сөз менен эркин котормонун ортосунда тең салмактуулукту орнотуу болсо, экинчиси көптөгөн техникалык котормолорду жүзөгө ашыруу болгон. Newmark (1981:38) сөзмө-сөз жана эркин котормо, толук жана табигый котормо, сапаттуу жана туруктуу котормо ыкмалары жөнүндө талаш-тартыштар ушул кылым бою уланганын айтат. Айрымдары темага автордун көз карашы менен баа берсе, башкалары окурмандардын көз карашы менен баа беришкен (Köksal, 1995: 29).

Бул кылымда котормо башка өңүттө өнүгүп, түп нуска тексттер толугу менен котормо тилдин маданиятына сиңген. Жергиликтүү тилдер барган сайын мааниге ээ боло баштап, басмакананын аркасында ар бир аймакка жетүү кыйла жеңилдеген (Eguz, 2003: 28-29). Европада олуттуу котормолорго басым жасалып, “Одиссея” менен “Иллиада” чыгармалары көптөгөн котормочулар тарабынан которулган. Котормо теориясына байланыштуу айрым пикирлер калыптанган бул доордо сөзмө-сөз котормо жана эркин котормо ыкмалары боюнча уланып жаткан талаш-тартыштардын натыйжасында бул эки ыкманын ортосундагы тең салмактуулукка жетишүүгө аракет кылынган. Буга байланыштуу котормо искусствосу боюнча сейрек кездешүүчү китептердин бири аталган “Котормо принциптери жөнүндө эссе” аттуу эмгек Лорд Вудхаузли тарабынан жазылып, 1792-жылы басылып чыккан (Savory, 1968/1994: 49-50).

XVIII кылымда Франциядагы революцияга (1789-ж.) чейинки кыймылдар жана андан кийин пайда болгон жаңы түшүнүктөр котормо искусствосуна дагы таасирин тийгизип, котормодогу объективдүүлүк маселеси келип чыккан.

Революциядан кийин Франциядагы котормого байланыштуу эмгектер, айрыкча котормо сыны маселеси жана анын критерийлерине басым жасалып, көптөгөн котормолор сынга алынган (Акташ, 1996: 34).

1.1.5. Жакынкы доордогу котормо

Жакынкы доор Француз революциясынан (1789) азыркы учурга чейинки мезгил.

XIX кылымдагы котормо изилдөөлөрүндө айрыкча котормо искусствосунун кандай болушу керектигине басым жасалган. Алардын арасында эркин которуу ыкмасын сунуш кылгандар (Англияда Мэтью Арнольд) жана ага карама-каршы, сөзмө-сөз которуу ыкмасын (Ньюман) туура деп эсептегендер болгон (Акташ, 1996: 35-36). Мындан тышкары, бул кылымда котормодо тактык, стилде эркиндик кабыл алынган (Köksal, 2005: 23).

Бардык мезгилдердин эң атактуу котормосу болуп саналып, 1854-жылы Кальдерондун алты пьесасын которуу менен бардык мезгилдердин эң атактуу котормосун жарыялаган Эдвард Фицджеральд дагы которуу учурунда сөзмө-сөз которууну эмес, окурманга эстетикалык таасирди сактап калууну максат кылган. XIX кылымдын дагы бир маанилүү котормочуларынын бири – Томас Карлайл болуп саналат. Ал, 1824-жылы Гётенин «Вильгельм Майстер Лерьяхре» деген чыгармасын англис тилине которгон (Savory, 1968/1994: 50-51).

Кыскача айтканда котормо ишмердүүлүгү өзүнүн узак тарыхында түрдүү этаптарды басып өтүп, илим тарыхына багыт берген түрдүү агымдар, теориялар жана ыкмалар менен үзгүлтүксүз өз ара байланышта болуп келген. Убакыттын өтүшү менен башка илимдер менен болгон динамикалык жана көп өлчөмдүү байланыштарда өзүнө керектүү синтездерге жетип, кандайдыр бир деңгээлде өзүнүн чегин аныктап, ошол негизде өзүнүн объектиси, теориясы жана колдонуу ыкмалары бар дисциплинага айланган. Адам баласы жашап, ой жүгүртүп, инсандык жана коомдор аралык мамилелер уланып турса, котормо таануу дагы башка илимдер сыяктуу өнүгө берет (Акташ, 1996: 69-70)

1.2. Фильм котормосунун тарыхы

Кино – бул өзүнүн татаал тили бар аудиовизуалдык искусство. Искусствонун башка түрлөрү сыяктуу кино искусствосу да турмуш чындыгын чагылдырат. Жаңы фильмди жаратууга драматург, режиссёр, актёрлор, оператор, художник, композитор, түрдүү аппаратура жана аспаптарды башкарган техникалык адистер катышат. Кино искусствосу негизинен көркөм фильм, даректүү фильм, мультипликациялык жана илимий-популярдуу фильмдерге бөлүнөт. Фильмди тартуу жана аны көрүүчүлөргө сунуу чыгармачылыкты жана уюштуруучулукту талап кылган татаал процесс. Ал эми ошол фильмди башка тилге которуу алда канча жоопкерчиликти талап кылат.

Жергиликтүү фильмдердин башка өлкөлөрдө көрсөтүлө баштоосу менен өнүккөн кино тармагы кино котормо тармагынын да өнүгүшүнө алып келди. Кинону өз өлкөсүнөн башка өлкөлөрдө дагы көрсөтүү, ал кинонун которулган кино экенин билдирет жана фильмдер башка өлкөлөрдүн тили жана маданиятына жол ачуу максатын башында белгилейт. Көрүүчүлөрдүн саны менен өлчөнгөн тасманын ийгилиги анын котормосу менен түз пропорционалдуу. Башкача айтканда тасманын бир эмес бир нече өлкөдө прокатка чыгышы жана кассага түшкөн кирешенин көбөйүшүндөгү котормонун ролун жокко чыгарууга болбойт.

Фильм которуу процесси алгач үнсүз тасмалардан башталган. Визуалдуулуктан тышкары тилдик жана маданий факторлордун камтылышы кино котормолорунун тилдик же визуалдык аспект менен эле чектелбестигинин көрсөткүчү болуп саналып жана бул котормого бүтүндөй тасманы камтуу зарылдыгын жаратты. Кино котормолорунда визуалдык өлчөмдөн тышкары, текст жана үн өлчөмүн эске алуу көрүүчүлөрдүн көрүү жана угуу сезимдерин бир бүтүн катары колдонууну зарыл кылды.

Үнсүз кино доорунда диалог тексти болбогондуктан, тасма баштала электе комментатор (баяндамачы) тарабынан тасманын темасы тууралуу керектүү маалыматтар айтылган. Бул жагдай убакыттын өтүшү менен өз ордун ара жазууларга калтырды. Мындай жазуулар кинонун тиешелүү жерлеринде экранда

пайда болуп, көрүүчүлөргө учурдагы кырдаал тууралуу маалымат берүүнү максат кылган. Эгерде фильм башка өлкөдө көрсөтүлүп жатса, анда бул тексттердеги жазуулар өзгөртүлүп, ошол өлкөнүн тилинде берилген. Кино сахналарынын арасына кошулуп, ошол мезгилдерде ара жазуу деп аталып жүргөн биринчи субтитрлер 1903-жылы жасалган. Котормо которула турган субтитрлерди кинолоштуруп, түп нуска тилдеги фильмге кошуу менен калыптанган.

Үндүү фильмдин (“Джаз ырчысы”, 1927) калыптанышы менен кино рыногунда үн диалогдорун коомчулукка башка тилдерде кантип берүү маселеси биринчи планга чыкты. Дубляж котормолорунда диалогдук тексттерди башка тилге которуунун алгачкы аракеттери ошол тилди билген актерлордун бир убакта же биринин артынан бирин тартуу түрүндө болгон. Кээ бир ири киностудиялардын бул учур үчүн башка өлкөлөрдө филиалдары болгон. Бирок эки ыкма көп чыгымды талап кылган.

Маданияттар аралык өз ара аракеттенүүнү эки же андан көп инсандын ортосундагы байланыш катары караган немис лингвисти Ганс Вермеерге таянып, фильмди маалыматтык өзгөчөлүгү боюнча да, бул коммуникацияны камсыз кылууда тилдик жана тилдик эмес элементтерди колдонуу жагынан да өз ара аракеттенүү куралы катары баалай алабыз. Демек, фильм котормосунда тасманын маанисин арттырган өзгөчөлүктөр бир жагынан лингвистикалык, экинчи жагынан тилдик эмес көрсөткүчтөрдөн турат (Bengi, 1995: 23). Тасманы түзгөн, маанисин арттырган, жандуу кылып, өз дүйнөсүндө бир бүтүндүк түзүшүн камсыздаган камера, жарык, камеранын перспективасы, декор, объектив жана фокус сыяктуу техникалык куралдар көбүнчө көз жаздымда калат, бирок фильмди жаратууда бул куралдардын ролу зор экендигин эстен чыгарбоо керек. Көрүүчүнү диалогдун тексти менен бирге сүрөттөлүш тегиздиги көбүрөөк кызыктырат. Диалогдун текстин түзгөн тил, фильмде диалогдун берүү формасы катары колдонулат. Фильмде тил функциянын бир бөлүгүн аткарып, тасмада болуп жаткан окуяларды жеткирүүнүн куралы катары өз ордун ээлейт. Тил, актерду үнсүз тасмадагы мимика жана жаңсоолорду жасоодон бошотот. Ошону менен ал иш-аракеттин алып жүрүүчүсү болуп саналып, жагдайларды же адамдарды мүнөздөөгө жардам берет.

Тасманы эң жөнөкөй түрдө көп каналдуу жана көп үзгүлтүксүз байланыш түрү катары белгилөөгө болот. Көп каналдуу болуусу, тасманы көрүүчүлөргө жеткирүү үчүн көрүү жана угуу каналдарын бир убакта колдонушунда. Ал эми, үзгүлтүксүз болушу тилдик жана тилдик эмес нормалардын бүтүндөй тасманын маанисин түзөрүндө. Башкача айтканда тасманы маңыздуу кылган нерсе бир гана тил эмес. Кинонун тексттерин түзгөн тил, кинону түзгөн нормалардын бири гана. Ал эми биз көргөн тасма өз маанисин тил нормалары жана бардык тилдик эмес кинематографиялык, драмалык, аралыкты колдонуу, дене кыймылдары, мимика, кийим, макияж, түс, үн, музыка, эффекттер, ж.б. нормаларына карата баалаганда арттыра алат. Башкача айтканда кино тилдик жана тилдик эмес белгилердин татаал чырмалышуусу (Bengi, 1995: 80).

Роман китепти сатып алуучу романдагы сөздүн күчүнөн пайдаланып, өз алдынча көрүнүштөрдү жаратса, тасмада режиссёрдун фантазия дүйнөсү визуалдык канал аркылуу көрүүчүгө жетип, көрүүчүлөр өз сахнасын жарата албайт. Анткени, кино ар бир инсан өзүнчө кабылдап, чечмелей турган система эмес. Романда автордун фантазиясы менен сүрөттөлгөн бир үйдү окурман өз дүйнөсүндө калыптандырып, маани жүктөй ала турган болсо, тасмада бул үй режиссёр көздөгөн формама берилет. Анткени кинодогу байланыш бир тараптуу системада ишке ашат. Бул системада образдан тышкары диалог тексти көрүүчүлөр менен тасманын ортосундагы байланышты камсыз кылуучу элемент болуп саналат.

1930-жылы башталган үндүү кино доору менен алдыңкы планга чыккан үн коштоо маселеси 1960-жж. котормо таанууда саналуу гана макалалар менен талкууланып, темага байланыштуу талкуулар котормо таануу теориясы тездик менен өнүгө баштаган 90-жылдардын башында башталган. Бельгиялык адабий сынчы жана котормочу Дирк Делабаститанын көз карашы боюнча, “фильм которуу” – бир тасманы А булак маданиятынан В максатталган (котормо) маданиятка которуу менен бирге жүрүүчү жана бул которууну мүмкүн кылган бүтүндөй иштердин жыйындысы (Delabastita, 1990: 73). Кино котормосу котормонун башка түрлөрүнөн бир аз айырмаланат, анткени адамдарды башка маданиятка алып баруучу жана бейтааныш жана белгисизге ортомчу образдар,

башкача айтканда, тасмалар ар кандай маданияттарды башкаларга көрүүгө шарт түзөт.

Акыркы жылдары, айрыкча дүйнөдөгү глобалдашуу менен бирге, тасмалар бир маданияттан экинчи маданиятка өтө көп которулуп жаткандыктан, кино котормолорунда жалпы ыкмаларды колдонуу зарылчылыкка айланды. Кино котормолору техникалык процесс катары каралса да, бул процесстин алкагында түп нуска текст, котормо текст, жумуш берүүчү, котормочу, котормочунун чечимдери жана комментарийлери жана максаттуу сатып алуучулар сыяктуу факторлордун бар болушу фильм котормолорун котормо таануунун субдисциплинасы тарабынан каралышын талап кылат. Котормо таануу илимдин тармагы катары кино котормолорунда да тиешелүү талаптарга жооп берип, котормо боюнча өзүнүн теориялык билимин ушул тармакка ылайыкташтырууга тийиш.

1.2.1. Аудиовизуалдык текст

Аудиовизуал термини «көрүү жана угуу сезимдерине байланыштуу» дегенди билдирип, французчадагы “audio-visuel” деген сөздүн түркчө эквиваленти катары колдонулуп келет.

Аудиовизуалдык чөйрөдөгү ар кандай изилдөөлөр 1932-жылдан бери башталса да, кино же медиа чөйрөсү менен чектелип, 1980-жж. котормо тармагына өткөн (Otero, 2009: 130). Демек, аудиовизуалдык тексттер элүү жыл бою котормо таануу жагынан бааланган эмес. Бирок өнүгүп келе жаткан технология менен бирге пайда болгон котормонун бул түрү кайра эле өнүгүп жаткан технологиядан улам көп айтыла баштады.

Которула турган тексттин түрүнө жараша которуу ыкмасын белгилеген германиялык лингвист жана котормочу Катарина Райс, алгач бул өзгөчөлөнгөн текст үчүн «аудио-инструменталдык тексттер» (audio-mediale texte) түшүнүгүн колдонгон. Бул тексттер жазуу түрүндө жазылып алынган болсо да, Райс сүйлөө же ыр катары кабыл алуучунун кулагына жеткенин, муну менен тилдик эмес чөйрөдөн пайда алышканын айткан. Райс белгилеген «тилдик эмес чөйрө», актердун

ишаратын жана мимикасын, костюмун, акустикалык аспаптарын, музыкасын ж.б. билдирет (Райс, 1978: 49). Аудио-инструменталдык тексттердин сөз же ыр менен гана чектелбегендиги, лингвистикалык жана техникалык факторлор да таасир этери тууралуу талкуулардын натыйжасында Райс, “аудио-инструменталдык” түшүнүгүн “мульт инструменталдык” (Alm. multi-medial) деп өзгөрткөн. Тексттин бул түрүнө бардык аудиовизуалдык байланыш каражаттары үчүн даярдалган тексттер кирет. Алсак, кино сөздөрү, кино субтитрлери, графикалык жазуулар, опера сөздөрү ж.б. бул текст түрүнө кирет. Мындай тексттерди которууда коммуникация куралынын сапаты котормо ыкмасын аныктоочу фактор болуп саналат (кот. Göktürk: 1998: 85). Аудиовизуалдык каражаттарга байланыштуу пайда болгон «аудиовизуалдык текст», кыска убакыттын ичинде бир текст түрү катары кабыл алынган. Фильмдеги көрүнүш менен бирдей деңгээлде эквиваленттик түрдө түшүндүрүлүп, чечмеленүүчү, которулуучу аудиовизуалдык тексттин мындай өзгөчөлүгүн Курз төмөндөгүдөй түшүндүрөт: Мында аудиотекст өзүнүн образы менен айкалышуу аркылуу толук эффекттин ачып бере алат. Вербалдык же болбосо жазуу түрүндөгү фильм диалогдору кадр жок болсо, бурмаланып, маанилүү көрүнүш ташталып калгандай болот. Мындай жагдайда, ошол абалга жараша гана баалоо жүргүзүп, оңдоого болот (Kurз, 2006: 9).

1.2.2. Аудиовизуалдык котормо

Котормо таануунун алкагында кино котормосуна баа бериле баштоосу менен бул тармакка байланыштуу жаңы концепттер иштелип чыкты. Котормолор аудиовизуалдык тексттин негизинде жасалгандыктан, мындай котормо ишмердүүлүгү көптөгөн чет элдик булактарда “аудиовизуалдык котормо” катары белгилүү.

Үнсүз фильмдер дооруна чейин барган аудиовизуалдык котормо, кино жана телевизордо көрсөтүлгөн бардык кино жана программалардын котормосу үчүн иштелип чыккан атайын которуу ыкмасы болуп саналып, котормо тармагында өзгөчө мааниге ээ. Алгач, үнсүз тасмаларда кадрлар арасына жайгаштырылган жазуу тексттерин которуу менен башталган аудиовизуалдык котормо

ишмердүүлүгү, үндүү тасмалардын чыгышы жана америкалык тасмаларды ар башка тилде кайра тартуу аракетинин негизинде өнүккөн.

Аудиовизуалдык котормо, аудиовизуалдык тексттердин көбөйүшү менен изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруп, акыркы жыйырма жылда котормо таануунун алкагында бааланып, жандуу жана динамикалык тармакка айланды. Ошол себептүү, котормонун бул түрү үчүн адегенде “фильм котормосу” (англ. film translation) түшүнүгү колдонулган. Телевизордун массалык маалымат каражаты катары кабыл алынышы жана аудиовизуалдык тексттерге байланыштуу жаңы методдордун иштелип чыгышы менен “медиа котормосу” (англ. media translation) тууралуу көп айтыла баштаган. Ал эми жаңы колдонула баштаган “мультимедиа котормосу” (англ. multimedia translation), аудиовизуалдык котормонун мультимедиалык функциясына басым жасайт (Pérez-González, 2008: 13).

Котормо текст аудиовизуалдык котормонун формасын аныктайт. Котормо жазуу түрүндө, оозеки түрдө дагы болушу мүмкүн. Оозеки баяндама үчүн жазуу түрүндө которулат. Алсак, чет элдик кинонун үн коштоосунда котормо тексти жазуу түрүндө болот. Үн коштоочу актерлор котормочу жазган текстти окуу менен үндөрүн жаздырышат. Эң көп колдонулган котормо түрлөрү - дубляж жана субтитр болуп саналат.

1.2.3. Фильм котормочусу

Фильм котормочусу көркөм тексттин котормочусунан айырмаланып, котормосунда визуалдуулукту сезүү аркылуу окуяларга тартыла алат. Окурман сыяктуу өз фантазиясын жаратып отурбастан, көргөнү менен укканын сезип которот. Балким ушундан улам ал көркөм тексттин котормочусуна салыштырмалуу көп эмоцияларды кошот. Бирок, мындай деңгээлге жетишүү үчүн ар бир котормочуда талап кылынган негизги өзгөчөлүктөрдүн бири – эки тилди тең мыкты билүүсү керек. Тилдин маданияты, грамматикасы, фразеологиясы, сатирасы өңдүү артыкчылыктары жөнүндө билими аз котормочу эң мыкты деген тасманы эффектсиз, натыйжасыз кылып коюшу мүмкүн.

Котормочунун ээ болушу керек болгон өзгөчөлүктөр жана жөндөмдөр сыяктуу элементтер фильм котормочусуна дагы тиешелүү. Бирок, башка котормо түрлөрүнө салыштырмалуу кино котормосунда котормочу эң көп көңүл бурушу керек болгон ар кандай (техникалык) маселелер бар. Мисалы, кино котормочу которуу процессинде сөздөрдүн жана кадрлардын синхронизациясын карашы керек. Которуу процессинде котормочуга таасир этүүчү тышкы факторлор да бар. Котормочу, ага бул жумушту берген адам же мекеме/уюм тарабынан белгиленген критерийлер, котормо ким үчүн жана кандай максатта жасалганы, ошого жараша процесстин багытын аныктоо сыяктуу көптөгөн тышкы факторлорго туш болот.

Башка тил жана маданиятка тиешелүү тасмаларды которууда көңүл бура турган дагы бир жагдай – сөздөрдүн айтылыш түрү. Чет элдик тасмалардын котормосунда түрк тилиндеги сөз айкаштарынын жок экенин айткан Аксой өзүнүн «Үн коштоо искусствосу» аттуу эмгегинде буга байланыштуу мисалдарды келтирет:

Мисалы, ханыша кичинекей ханзааданы кучактап, эркелетип жатып: “*Yüce Rabbim seni övmüş de yaratmış. Kaşını gözünü verene kurban olayım*” – “*Аллахым сени сонун кылып жаратыптыр. Кашы-көзүңдөн айланайын*” деп айтпайт. Анткени бул бизге (түрк маданиятына) гана таандык айтылыш болуп саналат (Aksoy, 2006: 114).

Тил – бир гана жеке сезим же болбосо ой-жүгүртүүнүн калдыгы эмес активдүү социалдык кубулуш. Демек, башка маданияттын тилине которууда баштапкы сүйлөмдөр өзгөрүшү мүмкүн. Котормочу, бул факторлордун негизинде түп нуска тексттин маани жана стилин өзгөртпөстөн өзгөртпөстөн сүйлөмдүн негизинде өзгөртүүлөрдү киргизе алат. Бул өзгөрүүлөр көбүнчө тасманын утууга жана/же көрүүгө байланышкан мейкиндигинде табылган маалыматты которууда ишке ашат.

Күнүмдүк турмушта диалог учурунда адам өз оюн топтоо үчүн тыныгуу жасап, андан кийин сүйлөмдү кайра баштап же оюн өзгөртүп, баштапкы сүйлөмдү улантпай башка сүйлөм курат. Мындай паузалар оозеки баарлашууну жандуу жана ишенимдүү кылат. Тасмадагы каармандын сүйлөгөн сөзүнүн табигый жана

ишенимдүү болушу үчүн бул өзгөчөлүктөр эске алынышы керек (Whitman-Linsen, 1992: 31-32). Мындай табигыйлыкка жетүү үчүн котормочу текстте «хмм», «мен, тиги», «...» ж.б.у.с. (жана башка ушул сыяктуу) сөздөрдү жана символдорду колдонуу аркылуу тыныгуу бар экенин көрсөтөт. Буга ылайык Фредерик Шауме күлкү, пауза, үндүн бийиктиги жана интонация сыяктуу үн сапаттарын камтыган «тилдик эмес коддор» (англ. паралингвистикалык коддор) жөнүндө айтат. Ал, мындай коддорду билдирген символдор котормочу тарабынан текстте көрсөтүлүшү керектигин баса белгилейт (Chaume, 2004: 17).

Түп нуска фильмдин көрүүчүлөрү үчүн табигый деп эсептелген оозеки сөз айкаштары котормо тилдин аудиториясына табигый жана оозеки тил катары кабыл алынышы үчүн котормочу, котормо тексттеги элдик диалект жана табу сөздөрдү түп нусканыкындай деңгээлде бере алышы керек. Бирок, муну аткарууда, котормо тилдеги маданий өзгөчөлүктөр да эске алуу зарыл. Мисалы, америкалык тасмаларда сөгүш сөздөрү жана адеп-ахлаксыз сөздөр көп колдонулат. Буларды түркчөгө которууда сүйлөмдөр бир аз жумшартылып берилет.

Тасмада аудио маалыматтардан тышкары визуалдык маалыматтар да камтылат. Котормочу тасманын түшүнүктүүлүгү үчүн маанилүү болгон символдорду же маданиятка тиешелүү элементтерди оозеки тилдегидей эле, котормо тилдин аудиториясына түшүнүктүү кылып которуусу абзел. Маселен, бир түрк киносунда Аныткабир мемориалдык комплекси көрсөтүлсө, түрк көрүүчүлөрү үчүн бул Ататүрктүн күмбөзү дегенди билдирет. Эгерде бул маалымат тасманын сюжетинин түшүнүктүүлүгүн камсыз кылууда маанилүү болсо, анда ал котормо тилдин аудиториясына берилиши керек. Шауме иконографиялык коддор (англ. iconographic codes) деп атаган мындай визуалдык коддор, эгерде оозеки түшүндүрмө менен коштолбосо же алардын котормосун түшүнүү өтө маанилүү болуп саналбаса, анда которуунун кереги жок (Chaume, 2004: 18-19). Ал эми Шауме “графикалык коддор” (англ. graphic codes) деп атаган мындай код түрүнө тасмадагы гезиттин аталышы, каттар жана жарнамалык баннерлер түрүндөгү маалыматтар да котормо тилге которулушу керек. Анткени

түп нуска тилин билбеген котормо тилдин аудиториясы бул маалыматты түшүнө албайт. (Chaume, 2004: 21)

1.2.4. Фильм которуу ыкмалары

Чет элдик кинолор кинотеатрларда көбүнчө субтитрлери менен көрүүчүлөргө тартууланат. Бирок бир аз убакыт өткөндөн кийин ошол эле кинотеатрда субтитр менен көрсөтүлгөн кинону көрүүчүлөр телевизордон (үн коштоосу менен) көрүшөт. Өлкөбүздөгү кинотеатрларда көрсөтүлүп жаткан чет элдик тасмалардын көбү америкалык тасмалар.

Адатта, чет элдик кинолорду которуу субтитр (англ. subtitle) жана дубляж (англ. dubbing) ыкмалары аркылуу ишке ашат. Бирок, тасманын түрүнө жараша которуунун башка ыкмалары дагы колдонулуп келет. Алсак, даректүү тасмалар көбүнчө “үстүнөн үн коштоо” (англ. voice-over) ыкмасы аркылуу которулат.

Буга байланыштуу Прюйс (1997: 198) чет элдик тасмалардын которуунун 5 ыкмасын белгилеген. Алар:

1. Lippensynchrone Fassungen (эриндерди синхрондоштуруу методу)¹
2. Untertitelfassungen (субтитр методу)
3. Voice-over Fassungen (үстүнөн үн коштоо методу)
4. Kommentar (комментарий)
5. Kooperationsfassungen (Кооперация ыкмасы / Комбинацияланган метод)

Чет элдик тасмаларды которууга байланыштуу Прюйс белгилеген мындай которуу ыкмалары өлкөбүздө колдонулган чет элдик тасмаларды которуу ыкмалары менен бирдей экенин байкоого болот. Бул классификациянын негизинде аталган ыкмаларды кыскача түшүндүрүүгө аракет кылабыз.

---

¹ Прюйстун “эриндерди синхрондоштуруу” деп атаган методу негизинен дубляж ыкмасы болуп саналат. Ал, 1997-жылы жарыялаган немис тилиндеги доктордук изилдөөсүндө чет элдик кинолорду которууда көрүнүш менен үндүн синхрондуу ишке ашуусун талап кылган бардык котормо ыкмасын “Synchronisation” түшүнүгүнүн негизинде караган (1997: 7). Ошого байланыштуу дубляж маанисин билдирген “Lippensynchrone” түшүнүгүн колдонууга аргасыз болгон.

1.2.4.1. Дубляж

Чет элдик тасманы көрүүчүлөргө жеткирүүдө алар тарабынан эң көп жактырылган фильм которуу ыкмалары – “дубляж” (англ. dubbing; немис. Synchronisation) жана “субтитр” болуп саналат. Дубляж ыкмасында чет элдик тасманын сөздөрү котормо тилге оозеки түрдө которулуп, түп нуска тилдин сөздөрү угулбайт. Дубляж – аудиовизуалдык котормонун кино жана телевизор үрүндөрү (фильм, сериал, ж.б.) үчүн ыңгайлаштырылган бир түрү деп эсептеген Делия Кьяро дубляжда түп нуска үн каналынын (диалог), котормо тилдин жаңы үн каналына өзгөртүлгөнүн белгилейт (Chiario, 2009: 144-145),.

Дубляж – бул кино жана телекөрсөтүү продуктуларына (фильм, сериал, ситком ж.б.) ылайыкташтырылган аудиовизуалдык котормонун бир түрү экенин айтат, анын өзгөртүлгөнүн көрсөтөт. Анын айтымында, Франция, Италия, Германия, Испания сыяктуу калкынын саны көп ортоңку жана түштүк Европа өлкөлөрүндөгү фильм котормолорунда дубляжга артыкчылык берилет.

Дубляж процесси жалпы 4 этаптан турат. Алгач, сценарийдин диалог тексти (англ. script) которулат, андан кийин которулган текст котормо тилдин кебине жана актерлордун эрин кыймылдары менен дал келгендей түрдө ыңгайлаштырылат. Үчүнчү этапта которулган диалогдун тексти актёрлор же үн коштоочулар тарабынан жазылып алынат. Акыркы этапта, жаңы үн жазуусу баштапкы жазуу менен айкалыштырылат (Chiario, 2009: 144-145).

Көптөгөн өлкөлөрдө артыкчылыктуу болуп саналган дубляж ыкмасы менен кино которуу башка ыкмаларга караганда көбүрөөк эмгекти, ошол эле учурда көп чыгымды талап кылат. Германия, Испания, Италия сыяктуу субтитр ыкмасы чектелүү өлчөмдө колдонулган өлкөлөрдө дубляж көбүрөөк колдонулат. Дубляжды тандаган өлкөлөрдүн көрүүчүлөрүнүн айтымында, субтитрди тандаган өлкөлөрдө дубляж тасмаларды көрүү кыйыныраак (Baker, 1998: 96-97).

1.2.4.2. Субтитр

Фильм которуунун эң байыркы түрү болуп саналган субтитр (англ. *subtitling, subtitle*) ыкмасы, үнсүз тасма убагында ара жазуу түрүндө колдонулган. Алгачкы үндүү тасмалар чет элдик көрүүчүлөргө тартууланган 1929-жылдан тарта кино котормосунда субтитр жана дубляж ыкмалары алдыңкы орунга чыккан (Baker, 1998: 317).

Субтитр – “кино же телевизордогу көрүнүштүн астына жайгаштырылып, чет тилдеги сүйлөшүүнүн котормосу жазылган текст” (Özön, 1981: 16).

Дубляждагыдай эле, субтитр дагы тил аралык жана тил ичиндеги котормолордо колдонулат. Алсак кээ бир телеберүүлөрдө угуу мүмкүнчүлүгү чектелген көрүүчүлөр үчүн субтитрлер бар. Субтитрдеги убакыт менен мейкиндиктин жетишсиздиги котормодо айрым лингвистикалык көйгөйлөрдү жаратат. Чынында эле, көрүүчү субтитрдин мазмунун тез түшүнө алуусу үчүн так, кыска сүйлөмдөр, жөнөкөй сөз айкаштары тандалып алынып, тыныш белгилерди иреттүү колдонуу талап кылынат. Демек, ар бир субтитр логикалык синтаксистик бирдикти түзөт, ошол себептүү ар бир тынымга көңүл буруу керектелет. Чектелген убакыт менен мейкиндикти мүмкүн болушунча натыйжалуу пайдалануу үчүн айрым диалогдорду өткөрүп жиберүүгө же Эллиптикалык түшүндүрүү² аркылуу берүүгө болот. Бирок, калтырылган же кыскартылган жерлеринен улам тасма түшүнүксүз болуп калбашы керек.

Чет элдик тасманы которуу ыкмасы боюнча субтитр – оозеки сөздү жазууга түшүрүү болуп эсептелет. Мында көрүүчүлөр чет тилде уккандарын өз тилинде окушат. Бирок угуу жана окуу дайыма бирдей ылдамдыкта боло албайт. Ушул себептен улам, түп нуска текстке кыскартуулар киргизилип, айрым учурларда тексттин кыскача мазмунун берүүгө туура келет. Билдирүүлөр кыска, маңыздуу

---

² Эллиптикалык түшүндүрүү, негизги түшүнүктү гана камтыган сүйлөм (Wahrig, 2006: 440). Мисалы: түрк тилиндеги “imdat!” (имдат) сөзүнүнүн мааниси: “Жардамга. Жардам бергиле!” дегенди билдирет. Бул сыяктуу кыргыз тилинде “сүйүнчү” сөзүн белгилөөгө болот. “Жакшы кабарым бар” деген узун сүйлөмдүн ордуна “сүйүнчү” деп берүү аркылуу убакыт менен мейкиндикти жеңүүгө болот.

жана түшүнүктүү болушу шарт. Анткени кино бир эле учурда көрүлөт, угулат жана окулат. Ушул себептерден улам, субтитр текстинин негизги максаты – фильмдин түшүнүктүүлүгүн камсыздай ала тургандай билдирүүлөрдү колдонуу. Көрүүчү субтитрди окуу аркылуу көрүнүштүн маанисин түшүнөт.

Башка жагынан карап көрсөк, субтитрде болушу керек болгон техникалык өзгөчөлүктөр дагы бар. Биринчиден, текст сүрөт менен шайкеш болушу керек. Б.а. актердун сөзү менен субтитр бир учурда кетиши шарт. Экрандагы тексттин узактыгы көрүүчүнүн мүмкүн болгон окуу ылдамдыгы менен аныкталат.

Бирок, мындай чектөөлөргө байланыштуу субтитр текстин мүмкүн болушунча кыскартууга аракет кылуу туура эмес. Текст, мүмкүн болушунча кыска эмес, зарыл болгондо гана кыска болушу керек. Б.а. текст техникалык чектөө канчалык жол берсе, ошончолук узун болушу керек. Ошондо гана тасманын көрүнүш кадры жана сценарий диалогу аркылуу бериле турган маалымат көрүүчүгө так жеткиликтүү болот.

1.2.4.3. Үн коштоо

Чет тилдеги тасманы көрүүчүлөргө жеткирүүнүн дагы бир жолу – «үн коштоо» (ор. озвучка) (анг. voice-over) ыкмасы болуп саналат. Мында котормо тилде бир «баяндоочу» (англ. narrator) бар болуп, ал өз сөзүн түп нуска сөз башталгандан бир нече секунд өткөндөн кийин баштап, көбүнчө түп нуска сөз аяктаганга чейин бүтүрөт. Көрүүчүнүн тили түп нуска тилге жакын болсо да, арткы пландагы биринчи жана акыркы сүйлөшүүлөрдүн сырткаркы түп нуска кеп даана түшүнүктүү боло бербейт. Анткени, баяндоочунун үнү жакшы угулуп, түшүнүктүү болушу үчүн түп нуска үндүн бийиктиги бир топ азайтылып, арткы фондо угулуп турат. Ошону менен тасманын оригиналдуулугу сакталат (Cedeño Rojas, 2007: 100; Chiaro, 2009: 152).

Ченелүү баяндоо стилине көз каранды болгон бул ыкма көбүнчө тарыхый драма же даректүү тасмаларда, интервьюларда, жаңылыктарда, саясий журналдарда, ток-шоуларда, жарнамалык жарнактарда ж.б. колдонулат. Мисалы,

“биз трейлерлерде уккан үн, сыналгыдагы жарнамаларда сүйлөп жаткан, көрүнбөгөн адамды билдирет” (Каҗан, 2010: 20).

Бул учурда окуяларды чыгармачылык менен чечмелөө түрүндө карай турган баяндоону (үстүнөн үн кошуу) фактыларга гана негизделген деп айтуу туура эмес. Буга байланыштуу Кьяро Италияда, жарнама жана сатуу каналдары бул ыкманы көп колдонорун белгилеп, мындай программаларда колдонулган котормо ыкмасынын интонациясы, салттуу даректүү тасмаларга караганда азыраак чектелүү экенин айтат (Chiaro, 2009: 152).

Дубляж же субтитр ыкмасы колдонулган өлкөлөрдө үстүнөн үн кошуу ыкмасы жаңылыктарда же балдарга арналган программаларда гана колдонулат (Baker, 1998: 321). Прюйс Германиядагы чет элдик тасмалардын 10%ы бул ыкманы колдонуп, алардын көпчүлүгүн жаңылыктар жана даректүү тасмалар түзөрүн айтат (Pruys, 1997: 19).

Дубляждын чыгымын көтөрө албаган Россия жана Польша сыяктуу айрым өлкөлөрдө, үстүнөн үн кошуу ыкмасы көбүнчө кино жана сериалдарды которууда колдонулуп, мында бир эле кишинин бүтүндөй тасмадагы бардык ролдорго үн коштоосуна туура келет (Cedeño Rojas, 2007: 100; Pérez-González, 2008: 17-18).

Луис Перес-Гонсалес аталган ыкманын бүгүнкү күндө Европа жана Азиянын айрым чакан рыноктуу өлкөлөрүндө узун метраждуу кинолорду которууда колдонулганын жана ошондон улам дубляжга салыштырмалуу арзан экенин белгилейт (Pérez-González, 2008: 16).

1.2.4.4. Комментарий берүү

Фильм которуу ыкмасынын бир түрү болуп саналган комментарий берүү, үнсүз кино мезгилинде актёрлордун эмоционалдык абалын көрүүчүлөргө билдирүү, айрым көрүнүштөрдү тактоо ж.б.у.с. үчүн ара жазуулар түрүндө колдонулган. Буга мисал катары актер, режиссер Чарли Чаплиндин тасмаларын белгилөөгө болот. Прюйс (1997: 198) тасма которуу ыкмасы катары билинген

комментарий берүүнү Германияда үнсүз тасмаларда гана берилип, 1980-жж. “субтитрдин” ордуна колдонулганын айтат. Мисалы, Чаплиндин тасмаларында субтитр менен берилген диалог саптары көрүүчүлөргө оозеки түрдө «үн» аркылуу гана жеткирилбестен, образдагы окуялар маал-маалы менен оозеки түрдө чечмеленип берилген (Pruys, 1997: 77).

Комментарий берүү ыкмасы азыркы күнгө чейин колдонулуп келүүдө. Алсак, жаш балдарга арналган “Baby TV” каналында көрсөтүлгөн “Cuddlies” аттуу мультфильмде каармандар такыр сүйлөбөйт, алардын эмоциялары менен ойлору же образдагы кыймыл-аракеттер жана окуялар бир эркек үнү аркылуу көрүүчүлөргө чечмеленип берилет. Демек, комментарий берүүдө үн коштоо ыкмасындагыдай эле баяндоочу бар. Бирок, мында баяндоочу үн коштобойт, сюжетти түшүнүктүү кылуу жана каармандын жүрүм-турумун чечмелөө үчүн маалымат берет.

Комментарий берүү ыкмасы даректүү тасмаларда да колдонулат. Арткы фондо түп нуска сүйлөшүүлөр угулуп туруучу үн коштоо ыкмасы аркылуу дагы которулган даректүү тасмаларда айрым учурда түп нуска үндөр толугу менен өчүрүлүп, котормо тилдеги баяндоочунун үнү гана калат. Мындай үн которуу “комментарий берүү” ыкмасына мүнөздүү болуп саналат (Baker, 1998: 321).

Прюйс көрүү мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар үчүн кошумча үн чыгаруу да комментарий берүүнүн өзгөчө формасы экенин ырастайт. Комментарий берүүнүн мындай формасында тасмадагы маанилүү маалыматтар тышкы үн аркылуу чечмеленип, көрүү мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга берилет. Дал ушундай жол аркылуу көрүүчү жакшы көрө албай жаткан же таптакыр көрө албаган визуалдык маалыматтарды өткөрүп жибербейт жана маалыматтын жоктугуна байланыштуу тасманын семантикалык бүтүндүгүнөн алыстабайт. (Pruys, 1997: 77)

1.2.4.5. Кооперация

Прюйс фильм котормосундагы котормо тилдин версиясында айрым чет элдик элементтерди камтыган тасмаларды же телеберүүлөрдү “кооперация”

катары көрсөтүү мүмкүн деп белгилейт (Pruys, 1997: 80). Алсак, “Sesame Street” аттуу балдарга арналган программанын бир бөлүгү котормо тилдин негизинде көрсөтүлсө, экинчи бөлүгү америкалык версиянын дубляжы түрүндө. Чарли Чаплиндин 1916-жылдан 1918-жылга чейинки жылдар аралыгындагы беш кыска метраждуу тасмасы Германиянын кинотеатрларында көрсөтүлүп жатканда, пианист жана баяндамачы катышкан. Тасма музыканын коштоосунда көрсөтүлүп жатканда тасмадагы окуялар чечмелелип турган.

Прюйстин “Sesame Street” (“Сезам көчөсү”) мисалында кооперация методунда адаптациялоо бар экенин көрүүгө болот. Адаптациялоо – түп нуска текстке негизделген, бирок аны жаңы маданий контекстке өзгөртүүчү котормо текст (Baker, 1998: 7). Фильм которуу ыкмасынын бул түрүндө белгилүү бир маданият жана көрүүчүлөр үчүн тартылган тасманын башка тилге жана ал тилде сүйлөгөн адамдарга тиешелүү маданий өзгөчөлүктөргө, көрүүчүлөрдүн жаш курагына (өспүрүмдөр, бөбөктөр ж.б.) жараша адаптациялоо зарыл.

Түркиядагы адаптациялоо ыкмасы аркылуу которулган фильм котормосуна мисал катары 1980 жана 1990-жж. ТРТ (Түркия телерадио мекемеси) телеберүүсүндө көрсөтүлгөн “Susam Sokağı” аттуу балдар программасын белгилөөгө болот. Бул программа “Sesame Street” деп аталган америкалык балдар берүүсүнүн түрк бөбөктөр үчүн адаптацияланган формасы болуп саналат. Мында түп нуска программадагы адам жана жер аттары, өлчөмдөр, окуялар ж.б. түрк тили менен маданиятына ыңгайлаштырылып которулган. Алсак, түп нускадагы “Bert and Ernie” аттуу эки образ түрк тилине “Edi ve Būdü” деп адаптацияланган. Программанын айрым бөлүмдөрү түп нусканын дубляжы түрүндө болсо, кээ бирлеринде (айрыкча реалдуу актерлор катышкан бөлүмдөрдө) түрк актерлору ойношкон.

Кооперация ыкмасы көп тилдүү тасмаларды которууда гана эмес, бир тилдүү фильм которууда да колдонулуучу ыкма. Алсак, дубляждалган кинодо түп нуска тилдеги ырды котормо тилде субтитрлер менен берүүгө болот же болбосо түп нуска үндүн бийиктигин азайтып, котормо тилге синхрондук түрдө которууга

мүмкүн. Көрүнүп тургандай, дубляж ыкмасында маал-маалы менен субтитрлер, үстүнөн үн коштоо ыкмасы же түп нуска үн колдонулат.

1.3. Фильм которуудагы көйгөйлөр (эквивалентсиз лексика)

Чет элдик тасманы которуудагы максат – түп нусканы котормо тилде берүү, которулуп жаткан тилде сүйлөгөндөргө түшүнүктүү кылуу жана окшош таасирди камсыз кылуу болуп саналат. Муну аткарууда, эквиваленттүүлүккө байланышкан айрым критерийлерге көңүл буруу зарыл. Фильм котормосунда экрандагы көрүнүш өзгөртүлбөстөн, котормого жараша берилет. Бул жерде биринчи кезекте тасманын стилин билүү керек. Фильмдер чындыгында жазылган текстке негизделет. “Сценарий” деп аталган бул жазма текст кадрларда визуализацияланат. Демек, кино котормолорундагы негизги булак сценарийден алынган “диалогдук текст” болуп саналат. Котормочу, көбүнчө тасма менен ага берилген бул диалог текстинин негизинде которот. Ушул себептен улам, котормодо тексттин түрү/стилине басым жасалат. Алсак, көркөм фильмди которууда котормочу тасмадагы түшүнүктөрдү экинчи тилге туура берүү үчүн алгач бул темага байланыштуу алдын ала даярдык көрүшү керектелет. Мындан тышкары, тексттин стилине дагы көңүл бөлүшү кажет. Анткени кинорежиссер адатта жазуу тилинен айырмаланган стилди колдонот. Ошондой эле, режиссер аудио жана визуалдык каналдан кабыл алынган вербалдык жана вербалдык эмес маанилерди абдан көркөмдөгөнү үчүн кыска убакыттын ичинде көрүүчүлөр жакшы таасир калтырат. Фильмдин стилин түзгөн мындай көркөмдөөлөрдү бузбастан котормо тилде берүү талап кылынат.

Түп нускадагы сөзгө толугу менен шайкеш келген кандайдыр бир сөздү табууга мүмкүн эместик, анын ичинде эквивалентсиздик (б.а. эквиваленти жок лексикалык бирдиктер) салыштырмалуу сейрек учурайт (Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров, 1973: 53). Ал негизинен түп нускадагы сөз башка элдин күнүмдүк турмуш-тиричилигинде жана түшүнүктөрүндө кездешпеген нукура жергиликтүү көрүнүштү билдиргенде пайда болот. Бул учур төмөндө улуттук өзгөчөлүктөргө ээ реалияларды билдирген сөздөрдү экинчи тилге которуу маселесинде кеңири каралды. Ал эми жалпыга белгилүү нерселерди, кыймыл-аракеттерди, кылык-

жоруктарды, сезимдерди ж.б.у.с. туюндурган сөздөргө токтолсок, аларды берүүдөгү мүмкүн эместиктерди же кыйынчылыктарды салыштырмалуу сейрек мисалдар менен көрсөтүүгө болот.

Тигил же бул терминге дал келген так жана туруктуу лексикалык бирдиктин жоктугу 1) анын контексттеги маанисин ачып берүүгө болбойт (бирден ашык сөз менен сыпаттоо аркылуу болсо дагы) жана 2) аны которууга мүмкүн эмес дегенди түшүндүрбөйт. Ар бир тилдин тарыхы коомдогу тынымсыз өзгөрүүлөргө, өндүрүш, илим-билим, маданият тармагындагы өнүгүүлөргө байланыштуу дайыма өзгөрүүгө дуушар болуп, тилдик каражаттар жаңы сөздөр менен толукталып туарын тастыктайт.

Сөз куржунунун кеңейүүсү жана баюусу менен кошо котормо мүмкүнчүлүктөрү дагы кеңейет. Тилдин тарыхын алып караганда, алгач которууда кыйла кыйынчылык жараткан көптөгөн чет тилдеги сөздөр баары бир кийин которулганын, белгилүү бир шайкештикке ээ болгонун жана котормочу түп нускада кезиктирген мындай сөздөрдү эч кандай жаңы нерсе издебестен, кайрадан түзүп убара болбостон аларды берүүдөгү даяр каражаттарды колдонорун көрүп келебиз.

Ошентсе дагы, кандай гана котормо болбосун дайыма түп нускада буга чейин туруктуу колдонулуп келген сөздөрдү экинчи тилге өткөрүүдө жаңы сөздөрдү же жаңы түшүнүктөрдү ойлоп табуу зарылчылыгы туулат. Адатта бул сөздөрдүн котормосу сөздүктөрдө болбойт, ал кийин туруктуу мүнөзгө айлана турган шайкеш сөздү табууну талап кылат.

Айрым учурда котормо тилинде түп нускадагы сөздүн так маанисин чагылдырган шайкеш сөздүн жоктугу менен катар ошол экинчи тилдеги тузак эквиваленттерди да айта кетүү керек. Котормо таануу илиминде булар “тузак сөздөр” деген аталыш менен белгилүү, ал эми орусча мындай сөздөр “ложные друзья переводчика” же “межъязыковые омонимы”, ал эми кээде “межъязыковые паронимы” деп аталат жана анын келип чыгышы француз тилиндеги “faux amis” деген терминге барып такалат.

“Тузак сөздөр” деп аталып калуусу котормочулар менен тилмечтерди жаңылыштыктарга кириптер кылгандыгы менен байланыштуу. Мындай сөздөр түп нуска жана котормо тилдериндеги этимологиялык окшоштукка ээ, бирок маанилери ар башка сөздөрдүн тыбыштык жактан дал келип калуусунан пайда болот. Тилдердеги фонемалардын саны чектелүү экендигин эске алганыбызда, мунун өзү мыйзам ченемдүү нерсе.

Тузак сөздөр кандайдыр бир принципалдуу көйгөй же котормодо кыйынчылык жаратпайт, бирок аларды эске алуу зарыл. Биринчиден, эки тилди камтыган жалпы сөздүктөрдөгү шайкешсиздик, экинчиден, тузак сөздү конкреттүү бир контексте колдонгондо айкын карама-каршылыкты билдирбестен, түшүнүксүз кырдаалды жарата тургандай жашыруун орун алат.

Азыркы адабий тилдерде тынымсыз башка тилдер менен байланышып турган тузак сөздөрдүн эсеби арбын болгондуктан ал азыркы лексикографияда сөздүктүн жаңы түрүн – «Тузак сөздөрдүн сөздүгүн» түзүү зарылдыгын жаратты.

Кайсы тилде болбосун сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү аздыр-көптүр эки маанини билдирет. Ушуга байланыштуу башка тилдерде көп маанилүү дагы, бир маанилүү дагы түп нуска сөздүн бир нече шайкеш келген эквиваленттери болот, алар котормодо контекстке жараша колдонулат. Бирок буга карабастан, салыштырмалуу чектелген маанидеги же ал тургай контексте так аныкталган бир мааниде колдонулган сөз котормодо бир нече варианттарды пайда кылышы мүмкүн.

Негизи котормодо түп нускадагы белгилүү бир сөзгө туура келген эквивалентти берүү үчүн сөздүктөрдө бекитилгендерди (а түгүл кеңири чечмеленген сөздүктөр дагы) гана тандоо менен эч качан чектелбейт. Котормо ишинин практикасында сөздүктө түздөн-түз каралбаган сөздөр колдонулган учурлар көп кездешет, анткени сөздүк кандайдыр бир жаңы сөздүн жана ал сөз аркылуу тексттин мазмунун түрдүү мааниге өзгөртүүчү бардык конкреттүү айкалыштарды алдын ала даярдай албайт.

Ал эми “эквивалентсиз лексика” терминине токтолсок, мында таптакыр башкача маселе орун алганын көрөбүз. Бул термин көптөгөн авторлордун эмгектеринде кездешет, бирок алардын ар бири түрдүүчө аныктама берген. Айталы, “реалиянын” синоними, “башка тилде, башка маданиятта” жок сөздөр, башка тилге которууга мүмкүн болбогон сөздөр ж. б. (жана башка).

Бир тилдин алкагында каралган эквивалентсиз лексика тууралуу кеп кылуунун өзү негизсиз. Анткени бул терминди бир тилдеги категорияларды экинчи тилдин категориялары менен салыштыруу изилдөөнүн алдыңкы ыкмасы катары каралган илим үчүн гана негиздүү деп кароого болот. Мисалы, котормо таанууга киришүү, салыштырмалуу тил илими, карама-каршы лингвистика, чет тилин үйрөтүү методикасы, тил илими ж. б. Бул көз карашты башка маселе учурунда айтылган, бирок ушул темага да тиешелүү А. Л. Онианинин пикири тастыктайт: “Ар бир конкреттүү тилде лингвистикалык бирдиктерди бөлүп көрсөтүү жана лингвистикалык түшүнүктөрдү орнотуу башка тилдер менен салыштыруу аркылуу жүргүзүлбөйт, ошол тилдин башка тилдик бирдиктери менен салыштыруу, алардын ички табигатын аныктоо аркылуу жүргүзүлөт” (Ониани, 1970: 140). Бул логикага ылайык, котормо теориясында кабыл алынган эквивалент түшүнүгүнүн негизинде, атап айтканда Я. И. Рецкердин “эквивалент” түшүнүгүнө берген аныктамасынын негизинде эквивалентсиздикти аныктоо зарыл. Ошол эле учурда эквивалентсиз лексиканын позициясы туруктуу болбогон, контексттен көз каранды эмес котормо тилиндеги эквиваленттерден турган лексикалык (жана фразеологиялык) бирдиктер болот (Рецкер, 1974: 11).

Бирок бул аныктама туура болсо, анда мындай критерийдин негизинде бөлүнгөн бирдиктердин тобу теориялык жактан дагы, практикалык жактан дагы негизсиз болорун моюнга алуу керек болот. “Эквиваленттүүлүк” шайкештикти башкача айтканда, мазмуну (семантика, коннотация, фон) боюнча эки тилдин тиешелүү бирдиктеринин ортосундагы толук камтууну билдиргендиктен, эквивалентсиз лексика ошол тилдин дээрлик бардык лексикасын (жана фразеологизмдердин бир бөлүгүн) камтыган, сөздөрдүн (жана сөз айкаштарынын) кеңири тобуна айланат, мында, көпчүлүк терминдер, аз сандагы жалпы тилдик лексика

(көбүнчө бир маанилүү сөздөр) жана белгилүү бир сандагы энчилүү аттар гана эсепке алынбай калышы мүмкүн. Мындай чексиз материал котормонун теориясына да, практикасына да изилдөөнүн же тажрыйбанын булагы катары кызмат кыла албастыгын оңой эле түшүнүүгө болот.

Натыйжалуу чечимге жетүү үчүн идеалдуу “логикалык” критерийдин (эквивалент = маанилеш, бирдей) чегин иш жүзүндө мүмкүн болгон чекке чейин төмөндөтүү үчүн аны бир аз өзгөртүү керек. Бул үчүн В. Н. Комиссаровдон тилдик белгилердин деңгээлиндеги “котормонун эквиваленттүүлүгү” терминин алабыз, аны Я. И. Рецкер колдонгон эквиваленттерди толук жана жарым-жартылай, абсолюттук жана салыштырмалуу деп бөлүнүүсү аркылуу азын-оолак тактайбыз. Жыйынтыгында келип чыккан эквивалентсиз лексиканын аныктамасы (котормодо эквиваленттери болбогон лексикалык жана фразеологиялык бирдиктер) мурдагы аныктамадан тактыгы боюнча озуп кете албаса дагы, эквивалентсиз лексиканын чегин кыйла тарытат (Рецкер, 1974: 11).

Эквивалентсиз лексика мазмуну боюнча алда канча кеңири түшүнүк. Реалиялар өз алдынча сөздөрдүн чөйрөсү катары эквивалентсиз лексиканын алкагына кирет. Ал реалиянын чөйрөсүн жарым-жартылай камтыйт, бирок аны менен катар, жарым-жартылай эквивалентсиз лексиканын чегинен чыгат: терминдер, сырдык сөздөр жана тууранды сөздөр, экзотизмдер, аббревиатуралар, кайрылуулар, адабий нормадан четтеген сөздөр; реалиялар энчилүү аттар жана фразеологизмдер менен да катышта болот; кеп болгон көпчүлүк лексемалар жана сөз айкаштар (терминдерден башка) ар түрдүү деңгээлде коннотативдик мааниге ээ, демек, аларды коннотативдик сөздөргө киргизүүгө болот. Эквивалентсиз лексиканын алкагында маанилүү орунду биз негизинен эквивалентсиз лексика же сөздүн тар маанисиндеги эквивалентсиз лексика деп атаган сөздөр ээлейт. Булар тигил же бул себептен улам котормо тилинде лексикалык шайкештиги болбогон бирдиктер. Адатта алар терминдер сыяктуу эле коннотациялык өзгөчөлүккө ээ эмес (Бархударов, 1975: 95).

Ушул жерден эквивалентсиз лексиканы реалиялардан айырмалаган дагы бир учурду белгилей кеткибиз келет. Жалпысынан алганда, бардык же көпчүлүк тилдерге

карата сөз реалия болушу мүмкүн, ал эми эквивалентсиз лексика болсо аталган эки тилдин алкагында гана болот. Башкача айтканда эреже катары берилген тилдин реалияларын тизмеси аздыр-көптүр туруктуу келип, котормо тилинен көз каранды болбойт, ал эми эквивалентсиз лексика болсо ар түрдүү жуп тилдер үчүн түрдүүчө болот.

1.3.1. Реалия түшүнүгү

Реалиялар (улуттук) белгилүү бир этникалык топтун, социалдык жамааттын өзгөчөлүгүн түзгөн предметтер, кубулуштар, каада-салттар. Аларды атаган сөздөр менен сөз айкаштары да реалийлер деп аталат (Абдиев, 2008: 83).

Реалияларды которуу – улуттук жана тарыхый өзгөчөлүктөрдү которуудагы абдан зор жана маанилүү көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Анын пайда болушу котормо теориясынын өз алдынча дисциплина катары түптөлүшүнө барып такалат.

Бул жаатта тигил же бул деңгээлде, түрдүү көз карашта котормо теоретиктери сөз козгоп келишти. Мындан которууга мүмкүн эмес деген өңүттөгү көз караштын жактоочулары өз жыйынтыктарын чыгарышты, аларды “тамгаларды” которбоо жолу аркылуу улуттук колоритти берүү мүмкүн экендигин көрсөткөн жана далилдеген реалист-теоретиктер четке кагышты. “Улуттук өзгөчөлүктөрдү берүү”, “элдик духту чагылдыруу”, “улуттук спецификаны жеткирүү”, “мезгилди жана орунду так көрсөтүү”, “түп нусканын стилистикалык өзгөчөлүгүн сактоо”, текстти “анын улуттук кийиминен ажыратпай берүү” жөнүндө И. Кашкин дагы бир топ эмгектерди жараткан.

Колориттин көрсөткүчү, улуттук өзгөчөлүктүн көрүнүктүү жана конкреттүү элементи катары реалиялар жөнүндө 1950-жылдардын башында гана кеп боло баштаган. 1952-жылдагы Л. Н. Соболевдин заманбап түшүнүгүнөн “реалия” термининин колдонулушун гана эмес, анын кыйла туруктуу аныктамасын да тапсак болот (Соболев, 1952: 281). Реалиялар тууралуу Г. В. Чернов дагы жазат. Бирок ал Г. В. Шатковдун кандидаттык диссертациясына жана М. П. Алексеевдин, А. В. Федоровдун, Я- И. Рецкердин жана И. Келлердин эмгектерине шилтеме жасап, реалияны “эквивалентсиз лексика” деген аталыш менен колдонгон.

Лингвистикалык көз караштан алганда, реалиялар маселеси А. Е. Супрундун макаласында олуттуу түрдө көтөрүлүп, алар “экзотикалык” лексика катары эсептелген, андан бир нече жыл мурда В. Россельс котормо категориясы катары реалиянын кээ бир негизги өзгөчөлүктөрүн белгилеген.

Реалия, котормо теориясында маанилүү түшүнүктү билдирген сөз катары, тилекке каршы, А. Д. Швейцер тарабынан биринчилерден болуп жазылган котормодогу терминдер сөздүгүнө (“эквивалентсиз лексика”, “экзотизм” ж.б.у.с. ага жакын сөздөр дагы) кирген эмес. Демек, алгач “реалия” деген сөзгө кененирээк токтолууга негиз бар, анан ал билдирген түшүнүктү ачып берүүгө аракет кылабыз.

I. Бап боюнча жыйынтык

Биринчи бап “Көркөм фильмдерди которуунун тарыхы жана которууда кездешкен көйгөйлөр” деп аталып, мында байланыш куралы катары пайда болгон котормо процессинин келип чыгуу тарыхы жана антикалык доордон тартып учурга чейинки котормо ишмердүүлүгү, ага салым кошкон инсандар, белгилүү котормолор тууралуу маалымат берилди. Ошондой эле котормонун кайсы түрүн колдонууга байланыштуу окумуштуулардын түрдүү ой-пикирлери, талкуулары каралды. Андан соң фильм котормосунун пайда болуу жана өнүгүү тарыхы тууралуу маалыматтар берилди. Фильм котормосуна байланыштуу: аудиовизуалдык текст, аудиовизуалдык котормо, фильм котормочусу, фильм которуу ыкмалары; дубляж, субтитр, үн коштоо, комментарий берүү, кооперация деген подтемаларга токтолуп, фильм котормосу боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу, тилчилердин ой-пикирлери каралды. Фильм которуудагы көйгөйлөр (эквивалентсиз лексика) жана реалия түшүнүгү боюнча кеңири багытта изилдөө жүргүзүлүп, түшүндүрүлүп берилди.

II. БАП

РЕАЛИЯЛАР КТОРМО ПРОБЛЕМАСЫ КАТАРЫ

2.1. Реалия котормонун объектиси катары

Объективдүү маанинин өзүнүн өтө так эмес чектери менен бирге “реалия” түшүнүгүнүн кыйла ылайыктуу аныктамасына терминологиядагы байкаларлык айырмачылыктар да тоскоол болууда. Белгилүү акын жана котормочу Л. Пеньковский “Гейне ырларын энчилүү аттар, географиялык аталыштар жана башка көптөгөн реалиялар менен толтуруп жазган. Башкача айтканда, бир дагы кептик каражат менен алмаштырууга жол берилбеген, кандай гана болбосун котормодо сакталышы керек болгон шарттарга таандык сөздөр колдонулган” деген пикирин билдирген, ал муну менен реалияны Е. М. Верещагиндин жана В. Г. Костомаровдун эмгегиндеги “эквивалентсиз лексика” түшүнүгүнө барып такайт, алтургай анын чектерин кеңейтет. В. П. Берков экзотизмдерге, ошондой эле чет тилдик бирдиктерге башка тилдеги спецификалык саламдашууларды, сырдык сөздөрдү, кайрылууларды ж.б.у.с. киргизүүгө болот деп эсептейт. А. А. Реформатский болсо реалияларды варваризмдер (реалияларды жана каада-салттарды сүрөттөөдө колориттик колдонууга ылайыктуу чет элдик сөздөр) катары карап, бул категорияга “жеке энчилүү аттарды”, ономастиканы кошот. Бир түшүнүктү ар кандай аталыштар менен ушундай түрдө белгилөөнүн көптөгөн мисалдары бар, бирок булар котормо таанууда, жок дегенде биздин түшүнүгүбүздө, “реалия” термининин мазмунун так аныктоо зарыл деген тыянакка келүү үчүн жетиштүү (Реформатский, 1967: 137-139).

Көп учурда адабиятта “эквивалентсиз лексика” жана “экзотикалык лексика” же “экзотизм” жана аны менен катар мааниси жакын “варваризм”, “локализм”, “этнографизм”, “алиенизм”, “фондук сөздөр”, “когнитивдик сөздөр”, “маданий компоненттерге ээ сөздөр”, “боштуктар” же “лакундар” деген түшүнүктөр кездешет. Бул түшүнүктөрдү белгилүү бир улуттук, тарыхый, жергиликтүү, күнүмдүк боёкчо өзгөчөлүктөрү жана котормо тилиндеги эквиваленттеринин жоктугу байланыштырып турат. Тапшырманы бир аз жөнөкөйлөтүү үчүн, биз биринчи кезекте аларга берилген маанилери боюнча мурдатан тааныш болгон терминдерди, ошондой эле керексиз синонимдик терминдерди “тазалоого” аракет кылабыз. Ошондо калган бир нече

аталыштын маанисин тактоо оңой болот, ошентип “реалиялардын” семантикалык айланасы да такталат.

“Локализм” термини реалиянын синоними катары колдонулушу, бир жагынан, анын лексикалык бирдик катары маанисин өзгөртүп, стилистикалык мүнөздөмөгө жакындатат (“диалектизмдер”, “регионалдык лексика”), ал эми экинчи жагынан, эгерде “локализмди” “экзотизм” сыяктуу сөз менен бир катарга койсок, анда бул түшүнүктүн маанисин бир топ тарытат: аны “жергиликтүү объекттерди” гана билдирген, бирок улуттук жана/же тарыхый колориттен ажыратылган реалиялардын саналуу тобуна гана кошууга болот, бул учурда атайын белги талап кылынбайт.

Бул нерсе “күнүмдүк сөз” же “этнографизм” деген реалиялардын аталыштарын өздөштүрүү маселесине да тиешелүү, ал түпкү мааниси боюнча “локализмден” дагы тар.

Биринчи кезекте “экзотикалык лексика” (“экзотизм”) атайын адабияттагы “реалия” термининин олуттуу атаандашы катары өзгөчө көңүл бурууга татыйт. Окумуштуулар белгилегендей, экзотизм – бул 1) чет тилдик сөз, айрымдары аны 2) анчейин белгилүү болбогон тилдерге, адатта индоевропалык эмес тилдерге кошот 3) варваризмдин бир түрү 4) реалияларды билдирүүчү сөз: турмуш-тиричилик көрүнүштөрү, коомдук мамилелер, жаратылыш, белгилүү бир улутка, элге таандык жашоону, каада-салтты, үрп-адатты чагылдырат жана 5) өзгөчө (жергиликтүү) колоритти белгилеген кеп бирдиги. Бул терминдин лингвистикалык адабиятта өзүнүн так аныкталган мааниси менен жетишээрлик түрдө туруктуу сакталбаганы ар кандай айтымдардан жана кыйыр аныктамалардан да көрүнүп турат: “экзотизм дегенди негизинен мындайча айтса болот...”, “көп учурда мындай сөздөрдү экзотикалык лексика деп аташат”, “ушул эле мааниде “варваризм” термини да колдонула берет”, “варваризмдердин ичинен кээде экзотизмдер өзгөчөлөнүп турат” ж. б. А. Е. Супрун экзотизмдерге биринчилерден болуп көңүл бурган окумуштуу. Ал бул терминди кылдат колдонууга аракет кылат: “экзотикалык” деген сөздү макаланын башында эле тырмакчага алып, Е. М. Галкина-Федорукка шилтеме берүү

аркылуу “бул түрдөгү сөздөр кээде “экзотикалык” лексика деген аталышка кирерин” белгилейт (Супрун, 1958: 51).

Туруксуздук жана “варваризм” менен аралашуу мүмкүнчүлүгү гана эмес, маанисинин тардыгы да “экзотизм” терминин реалиялардын маанисинде кабыл алынгыс кылат. Биринчиден, экзотизм варваризм сыяктуу котормо тили үчүн жат сөз болуп саналат, демек, түп нуска тилдеги реалия экзотизм боло албайт. Экинчиден, бул сөз варваризмден айырмаланып тиешелүү тилдин сөздүгүнө кирген, реалиялар болсо кандайдыр бир деңгээлде окказионализм болушу да ыктымал. Мындан тышкары, биз адабиятта жолуктурган аныктамалар тарыхый реалияларды “экзотизм” түшүнүгүнүн мазмунуна киргизбей, бул лексиканы мезгилдик эмес, жергиликтүү өзгөчөлүк катары гана карайт.

Ал эми А. Е. Супрундун көз карашына каршы келген дагы бир пикир бар. Аны эске алсак, анда “экзотикалык лексика” терминин “башка жердик, жат жердик” деген түз маанисинде колдонуудан баш тартууга туура келет. “Экзотикалык” деген сөздүн өзү көбүнчө “укмуштуу, бөтөнчөлүгү менен суктандырган өтө эле таң калычтуу нерсе” деген өтмө маанисинде колдонулат, алтургай басымдуу учурларда романтикалык жагымдуулукка байланыштуу кеп катары кабылданат.

Бул бизди реалиялардан айырмаланып, экзотика терминин тике жана кыйыр мааниге негизделген эки мааниде башкача колдонуу мүмкүндүгү бар деген ойго алып келет. Ошентип, анын мазмундук алкагына реалиялар жана реалия эмес сөздөрдү киргизүүгө болот: 1) экзотизмдин белгилери бар сөздөр, 2) анын ичинде коннотативдик сөздөр, улуттук же эл аралык “экзотикалык реквизиттик” сөздөр, 3) чыгармага белгилүү түс берүү үчүн максаттуу колдонулган сөздөр, 4) тамаша иретинде же жактырбаган тон менен айтылган сөздөр кирет. Экзотизмдерди бул мааниде алып караганда, котормочу негизсиз түрдө кабыл алган (элестүү же тузак) реалияларды да экзотизм катары эсептөөгө болот.

Реалияларды изилдеген көпчүлүк окумуштуулар аларга болжолдуу, толук эмес аныктамаларды берип, алардын тигил же бул белгилерин, тигил же бул түрүн гана көрсөтүп, жогоруда биз көргөндөй, маанисин чечмелөөдө ар түрдүү терминдерди

колдонушат. Авторлордун бир тобу үчүн эквивалентсиз лексикага “чет элдик реалияларды билдирген сөздөр кирет, айрыкча, мамлекеттик түзүлүштүн, турмуш-тиричиликтеги өзгөчөлүктөрдү, үрп-адаттарды ж. б. билдирген сөздөр”. Мындан негизинен реалияларга тааныш эмес, жат реалиялар гана тиешелүү деген жыйынтык келип чыгат. Экинчи топтогулар болсо реалияларды кеңири карап, алтургай “котормодогу которулбаган бирдиктердин” чегинен чыгып, мындайча аныктама беришет: “Реалияларга өлкөнүн коомдук-маданий турмушундагы окуялар, коомдук уюмдар менен мекемелер, каада-салттар, турмуш-тиричилик буюмдары, географиялык пункттар, искусство жана адабият чыгармалары, тарыхый инсандардын, коомдук ишмерлердин, илимпоздордун, жазуучулардын, композиторлордун, сүрөтчүлөрдүн, популярдуу спортчулардын, көркөм чыгармалардагы каармандардын, жаратылыш кубулуштарынын (мында реалиялар диний мүнөзгө ээ) аталыштары, ошондой эле классификациялоого болбой турган көптөгөн бири-биринен айырмаланган фактылар кирет”. Ал эми биздин көз карашыбызга кыйла жакын аныктама берген белгилүү айрым адистер да бар. Айталы, Л. Н. Соболевдин пикирине ылайык, “реалия” термини башка өлкөнүн күнүмдүк турмуш-тиричилигинде кездешпеген, башка тилде колдонулбаган, себеби ал өлкөдө ошол реалияны колдонууга түрткү берген предметтин же кубулуштун жоктугунан улам котормо тилинде эквиваленти болбогон улуттук спецификалык сөздөрдү жана сөз айкаштарды билдирет (Соболев, 1952: 281).

В. Россельс болсо реалияларды “чыгарма которулуп жаткан тилдин өкүлдөрүнүн турмуш-тиричилигинде кездешпеген түшүнүктөрдү, предметтерди, кубулуштарды чагылдырган чет тилдик сөздөр” катары карайт, тагыраак айтканда, ал реалияны котормо тили аркылуу аныктайт. “Реалия – тигил же бул улуттун, элдин, өлкөнүн тарыхына, маданиятына, турмушуна мүнөздүү башка элде кездешпеген предмет, түшүнүк, кубулуш”. Ошондой эле, реалия – бул улуттук өзгөчөлүктөрдү камтыган предметтерди, кубулуштарды, түшүнүктөрдү билдирген сөз жана сөз айкашы (фразеологизмдер, макал-лакаптар, накыл кептер, тамсил сөздөр) (Россельс, 1955: 169).

Айрым авторлор реалияны “реалия-предмет” катары кабыл алып, “реалия-сөз” катары анчейин маани беришпейт. А. В. Федоров алардын атын атабастан “коомдук

турмуштун жана материалдык турмуштун реалияларын билдирген” сөздөр жөнүндө, б.а. “күнүмдүк турмушта жана башка элдин түшүнүктөрүндө эч кандай дал келбеген нукура жергиликтүү кубулушту билдирген сөздөр” деп жазат (Федоров, 1968: 175). Ал эми дагы башка бир жерде аларды “реалиялардын аталыштары” же “реалия сөздөр” деп белгилөөнү сунуштайт. Я. И. Рецкер эквивалентсиз лексиканы “баарынан мурун реалияларды түшүндүрүүчү бирдик жана түп нуска тилинин өкүлдөрүнө мүнөздүү, башка тил үчүн чоочун болгон түшүнүктөр” деп тааныйт (Рецкер, 1974: 58). Г. В. Чернов аны экзотикалык бирдик десе, А. Д. Швейцер эквивалентсиз лексика катары аныктама берет.

Е. М. Верещагин менен В. Г. Костомаров эмгектеринин биринчи басылышында берген “эквивалентсиз лексиканын” кыйла кеңири, бирок анчейин так эмес аныктамасы экинчи басылышында кездешпейт. Мында мисалдардын негизинде гана бул сөздөр “советтик чындыкты жана маданиятты чагылдырат, башкача айтканда, өзгөчө, спецификалык маданий компонент ошол лексикалык түшүнүккө гана тиешелүү” жана “башка тилге мүнөздүү мазмун системасында семантикалык шайкештиги жок” деп белгилеген. Алардын болушу эки маданияттын айырмачылыгы менен түшүндүрүлөт (Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров 1973: 53).

В. П. Берковдун пикири боюнча “экзотизм – бул башка коомго мүнөздүү жана экинчи коомго жат, конкреттүү тилде колдонулган реалияларды билдирет (күнүмдүк турмуштун, коомдук мамилелердин, жаратылыштын ж.б. өзгөчө кубулуштарын белгилеген). Бирок ошол эле учурда, “конкреттүү тил коомчулугунун жашоосуна мурда мүнөздүү болгон, бирок кийинчерээк колдонуудан чыгып калган реалиялар” да кирет, ошондой эле “калька” дагы бул түшүнүккө тиешелүү, анткени “экзотизмдер белгилүү бир коомчулукка таандык түшүнүктүн бөтөндүгүнүн негизинде так айырмаланат”. Бул жерде убакыт факторунун көрсөткүчү (тарыхый реалияларга карата кыйытма) өзгөчө мааниге ээ, ошондой эле “жат реалияларга” мүнөздүү бөтөндүк элементинин баса белгиленүүсүнүн мааниси да чоң (Берков, 1973: 109).

Л. С. Бархударов реалияларга кыскача аныктама берип, мүмкүн болгон референттерди тизмектеген: “Башка тилде сүйлөгөн адамдардын практикалык

тажрыйбасында кездешпеген предметтерди, түшүнүктөрдү жана жагдайларды билдирген сөздөр: “материалдык жана руханий маданияттын предметтери...”, мисалы, “улуттук тамак-аштар”, “улуттук кийимдер жана бут кийимдердин түрлөрү”, “элдик бийлер”, “саясий институттар жана коомдук көрүнүштөр” ж. б. (Бархударов, 1975: 95).

Жогоруда баяндалгандардын негизинде реалиялар сөз каражаттарынын өзгөчө категориясы экенин көрдүк. Биздин түшүнүгүбүздө бул сөздөр бир элдин жашоосуна (күнүмдүк турмушуна, маданиятына, социалдык-тарыхый өнүгүүсүнө) мүнөздүү, ал эми экинчисине жат болгон объекттерди атаган сөздөр (жана сөз айкаштары); алар улуттук жана/же тарыхый боёкчону алып жүрүүчүлөр болгондуктан, башка тилдерде алардын шайкештиктери (эквиваленттери) болбойт, ошондуктан жалпы негиздер боюнча которуу туура эмес.

2.2. Реалияны котормодо берүүнүн негизги шарттары

Түп нускада кеп болуп жаткан нерселерди, алар менен байланышкан образдарды котормодо туура жеткирүү жөндөмү белгилүү бир билимди талап кылары айтпаса да анык (мындай билим ошол маданият менен түздөн-түз таанышуу аркылуу алынабы же китеп жана башка булактар аркылуу жетишилеби айырмасы жок).

Бул билимдин артында регион таанууда да, салыштырма лингвистикада жана котормо теориясында да жакында эле “арткы план же фон” (“фондук билим же арткы пландык билим”) аныктамасы бекитилди: терминдин аталышы айтып тургандай, ал башка өлкөнүн, башка элдин жашоо-турмушунун картинасын ачкан чыныгы фонду түзүүчү идеялардын жалпылыгын билдирет. Е. М. Верещагин жана В. Г. Костомаров аларды «коммуникациялык актынын катышуучулары үчүн жалпы билим» катары карашат (Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров, 1973: 126).

Котормонун теориясы жана практикасы үчүн, чындыгында, башка маданиятка, башка өлкөгө мүнөздүү кубулуштарга тиешелүү болгон жана анын мазмунун кеңири үйрөнүү үчүн которулган чыгарманын окурмандарына зарыл болгон жана аларга түп нускадагы баяндалган өзгөчөлүктөрдү толугу менен түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берген фонддук билимдин бир бөлүгү гана маанилүү.

Ушуга байланыштуу В. С. Виноградов «лексикалык проблемаларды изилдөөдө фонддук билим түшүнүгү менен байланышы бар, бирок ага салыштырмалуу тар мааниде болуп, изилденип жаткан темага ылайык келген "фондук маалымат" терминин колдонгон оң деп эсептейт, ал сунушталган концепцияга төмөнкүдөй аныктама берет:

“Фондук маалымат – бул тигил же бул улутка же элге гана мүнөздүү, алардын өкүлдөрүнүн массасы тарабынан өздөштүрүлгөн жана ошол улуттук коомчулуктун тилинде чагылдырылган социалдык-маданий маалымат” (Виноградов, 1978: 87).

Жалпы категория катары фонддук билим да, негизги маалымат да туруктуу көрүнүш катары бекитилбейт, алардын кээ бирлери убакыттын өтүшү менен актуалдуулугун жоготуп, колдонуудан чыгып калышы мүмкүн, бирок жалпысынан, фонддук маалымат элдердин жана алардын маданияттарынын ортосундагы уламдан-улам бекемделип жаткан байланыштар аркылуу дайыма кеңейип турат. Бул байланыштарды ишке ашыруунун формаларынын бири катары ар кандай тексттерди (көркөм адабияттан тартып илимий чыгармаларга чейин, өзгөчө гуманитардык жана публицистика тармагына байланыштуу) которуу экенин айта алабыз. Демек, фонддук маалыматты жайылтуу котормо аркылуу ишке ашат, айрыкча көркөм адабиятты, атап айтканда, баяндама (аңгеме) прозаны, ошондой эле драматургияны которуу аркылуу, мында материалдык жана коомдук турмуштун буюмдук деталдары, адамдардын бири-бирине кайрылуусунун мүнөзү ж. б. чоң роль ойнойт. Мындай деталдар түп нускасында белгилүү бир аталыштарга ээ жана алар котормо тилинде дагы ошондой аталыштарды талап кылат. Бул аталыштар ар кандай жолдор менен жүзөгө ашырылат.

2.3. Реалияны котормодо берүүнүн ыкмалары

Улуттук өзгөчөлүктөргө ээ ар бир реалия белгилүү бир маданияттын алкагына жараша көп түрдүү болот жана алардын ар кандай топтору жана подгруппалары материалдык турмуштун тигил же бул чөйрөсүнө, адамдын руханий жашоосуна, коомдук ишмердүүлүгүнө, жаратылыш дүйнөсүнө ж. б.

таандыктыгынын негизинде түзүлүшү мүмкүн. Алардын аталышы болуп саналган жана башка тилге которууну дайыма кыйындаткан сөздөрдүн которулушуна байланыштуу реалиялардын өзгөчөлүгү боюнча классификациялоо да сунушталган, бирок бул экстралингвистикалык маселе болуп саналат. Котормонун лингвистикалык жалпы теориясында реалиялардын аталыштары катары котормодо сөздөр кандайча берилет деген суроо кызыктырат. Ошол эле учурда кеп реалиялардын өзүн “каторуу” жөнүндө эмес, ошол реалиянын аталышын которуу жөнүндө болуп жатканын баса белгилей кетүү ашыкча болбойт, анткени реалия экстралингвистикалык түшүнүк жана анын “котормосу” болушу мүмкүн эмес, табияттагы кандай гана нерсе болбосун аны бир тилден экинчи тилге “каторуу” мүмкүн болбогондой эле нерсе. Ошол эле учурда, бир катар эмгектерден “реалияны которуу” жөнүндө окууга болот. Бул, албетте, терминологиялык жактан туура эмес, бирок мындай колдонуу кеңири таралгандыктан, ал кездешкен учурларда аны кыскартылган жана жөнөкөйлөштүрүлгөн сөз ыкмасы сыяктуу шарттуу көрүнүш катары кароо керек. Аны менен катар алда канча ылайыктуусу да колдонулуп жүрөт: “реалия-сөздөрдү которуу” (“реалия-сөздөр” деген айкалыш “реалийлердин аталышынын” синониминин ролун аткарат); ошондой эле “реалияларды берүү” айкалышын колдонууга да жол берилет, анткени “берүү” деген сөз “котормого” караганда мааниси боюнча кененирээк жана экстралингвистикалык түшүнүктөрдү билдирет.

А. В. Федоров котормолордо кездешкен реалияларды берүүнүн төрт жолун айтат.

Биринчиден, **транслитерация** же **транскрипция** (толук же жарым-жартылай) ыкмасы, мында, реалияны билдирген сөздүн тикелей колдонулушу же жазууда анын уңгусунун өз тилинин тамгалары же суффикстери менен айкалышуусу орун алат.

Экинчиден, тилде чындап эле бар элементтердин жана морфологиялык мамилелердин негизинде тиешелүү предметти белгилөө үчүн жаңы сөздү же татаал

сөздү же сөз айкашын түзүү. Негизинен бул **сыпаттама, перифрастикалык** котормо болуп саналат.

Үчүнчү ыкма – чет тилдик реалияларга **функциясы боюнча жакын сөздөрдү колдонуу** (так жана бирдей болбосо дагы), мында контексттин шартына жараша такталып окшоштурулган, кээде болжолдуу түшүнүк менен чектелген котормо аткарылат.

Төртүнчү ыкма – **гипонимия, генерализация** (грекчеден түзүлгөн англисче *hiponimy* сөзүнөн алынган) же **жалпыланган болжолдуу котормо**, мында түрдүү түшүнүктү билдирген баштапкы тилдеги сөз котормо тилине жалпы түшүнүктөгү сөз аркылуу берилет (Федоров, 1968: 171).

Реалияларды берүүнүн транслитерациялык ыкмасы кеңири жайылган жана котормо адабияттары менен бирге түп нуска чыгармаларда (көркөм, публицистикалык, илимий) алгылыктуу орунду ээлеп келет. Мунун күбөсү катары англис коомуна тиешелүү “пэр”, “мэр”, “лендлорд”, “эсквайр” же испан маданиятына тиешелүү “тидальго”, “коррехидор”, “альгвасил”, “алькальд”, “тореро”, “коррида” ж.б., эски батыш европалык чен бирдиктер “акр” (французча), “морген” (немисче); француз шаарларынын турмуш-тиричилигине таандык сөздөр, мисалы, “фиакр”, “консьерж”; англисче кайрылуулар “мисс”, “сэр” жана башка ушул сыяктуу сөздөрдү айтсак болот.

Бир тилден экинчи бир тилге таптакыр которулбай турган сөз болбойт, сыпаттоо жолу менен болсо дагы экинчи тилге өткөрүп берүүгө мүмкүн. Бирок транслитерация ыкмасы түп нускадагы түшүнүктүн тиешелүү өзгөчөлүгүн жана лексикалык кыскача калыбын сактоо маанилүү болгон учурда жана анын котормо тилдеги так шайкеш сөзү жок кезде колдонулат. Транслитерациянын колдонуудагы максаттуулугун баалоодо ошол өзгөчөлүктү экинчи тилге берүүнүн зарылчылыгы канчалык экендигин эске алуу абзел. Антпесе ал транслитерация ыкмасын чет тилдеги сөздөрдү кыянаттык менен пайдаланууга айлантып, маанини бүдөмүктөштүрүп, эне тилдин эрежелерин бузууга же чапырашты кылууга алып келет.

Айрым учурларда транслитерациянын максатка ылайыктуулугу жана мыйзамдуулугу авторлордун башка элдердин турмушу жөнүндө көп жазуусу менен далилденет. Алар тигил же бул элдин турмушуна мүнөздүү болгон чындыкты, реалияны атоо жана анын өзгөчөлүгүн баса белгилөө үчүн ушул тилдик каражатка кайрылышат.

Мисалы, “аул”, “кишлак”, “сакля” жана башка көптөгөн сөздөр орус тилине кирип, дал ушул транслитерацияда салтка айланган. Бул сөздөрдүн орус тилинде обочолонгон маанидеги эквиваленттери болгонуна карабастан, кеп болуп жаткан маданияттын атайын өзгөчөлүктөрү ушундайча баса белгиленген (“аул” же “кишлак” – деревня; “сакля” же “хижина” жана “изба”). Түп нуска адабиятта транслитерация аркылуу алынган сөздөрдүн болушу аларды котормо тексттеринде колдонууга түрткү болот.

Көп учурда чет тилдеги сөздөр котормо тилине кеп болуп жаткан реалиянын өзгөчөлүгүн айкын көрсөтүү үчүн оодарылат (аздыр-көптүр тактыкта лексикалык котормо мүмкүнчүлүгү аркылуу). Классикалык грузин адабияттарынын орус тилиндеги котормосунда “майдан” (иранизм, “аянт” деген мааниде), “кинто” (көчө ырчысы), “моурави” (калыс), “чонгури” (музыкалык аспап) жана башка эски грузин маданиятына тиешелүү реалиялар арбын кездешет жана алар азыркы учурда грузин тилинен которулган чыгармалардын орус тилдүү окурмандары үчүн адаттагы көрүнүш катары кабыл алынат. Армян тилинен оодарылган чыгармаларда дагы ушундай көрүнүш байкалат (“ашуг” – ырчы, “саз” – музыкалык аспап ж. б.).

Транслитерация ыкмасы аркылуу берилген сөз сейрек колдонулса же котормо текстине биринчи жолу киргизилип жатса, контекстке жараша кошумча түшүндүрмө берүү зарылчылыгы жаралат. Айталы, армян классиги Хачатур Абовяндын “Армениянын жарааттары” аттуу романынын котормосунда С. В. Шервинский тарабынан армян жана түрк сөздөрүнүн кыйла көлөмдүү тизмеси пайда болгон, алар орус тилдүү окурмандар үчүн маанисин чечмелөөнү талап кылган (мисалы: “ага” – господин же төрө, “ашуг” – ырчы, “лаваш” – нандын бир түрү); ошондой эле котормодо алгачкы ирет колдонулуп жаткан көп сандаган

сөздөр кездешет (“автафа” – жез кол жуугуч, “бухара” – камин, “зох” – кээ бир өсүмдүктөрдүн жегенге жарактуу сабагы, “трэх” – булгаарыдан согулган чокой ж. б.).

Түп нуска сөз менен котормо сөздүн ортосундагы гипонимикалык катыш белгилүү бир чекте жана транслитерация (транскрипция) ыкмасы колдонулган учурда орной турганы парадоксалдуу көрүнүшү мүмкүн, ал жогоруда баяндалгандай, контекст транслитерацияланган (транскрипцияланган) сөз аркылуу жалпы түшүнүктүн маанисин аңдоого мүмкүндүк берген учурларда ишке ашат. Ошентип, котормонун таптакыр башка түрү сыяктуу көрүнгөн эки ыкмасынын белгилүү бир жалпылыгы ачылат. Негизинен котормо ишинин практикасындагы төрт ыкма бири-бири менен айкалышып колдонулат. Алардын бирин гана колдонуу котормо тексттин чет элдик оозеки материалдар же “экзотизмдер” менен ашыкча жүктөөгө алып келмек (транслитерацияда же транскрипцияда), же тексттин чубалжып, ашыкча кеңейишине кептемек (сыпаттама, перифрастикалык ыкманы колдонууда) же улуттук өзгөчөлүктүн толук жоголушуна түртмөк (окшоштуруу ыкмасы болгондо) же түпкү маанисинин жакырдыгына (гипонимикалык ыкмада берүү менен) кириптер кылмак.

2.4. Реалиянын классификациясы

Азыркы учурда реалиянын көптөгөн классификациялары белгилүү. Реалиянын тематикалык классификациясын В. С. Виноградовдон көрсөк болот. Ал төмөнкү пункттарды баса белгилейт:

1. **Турмуш-тиричиликке байланыштуу реалиялар** (турак-жай, кийим-кече, тамаш-аш, кесиптер, акча бирдиктери, музыкалык аспаптар, улуттук майрамдар); кимоно (Жапония), лапти (Орусия); изба (Орусия), сауна (Финляндия); комуз (Кыргызстан), лира (Түркия) скальд (Исландия);
2. **Этнографиялык жана мифологиялык реалиялар**; Дед Мороз (Орусия), тролль (Скандинавия), чиркөө (христианчылык), мечит (мусулманчылык);

3. **Жаратылышка байланыштуу реалиялар** (жаныбарлар, өсүмдүк, ландшафт); фиорд (Норвегия), прерия (Латын Америка), саванна (Африка); сейрек кездешүүчү: секвойя, баобаб, кенгуру;
4. **Мамлекеттик түзүлүш жана коомдук турмушка байланыштуу реалиялар** (актуалдуу жана тарыхый); виги жана тори (Англия), большевиктер (Орусия);
5. **Энчилүү аттарга байланыштуу реалиялар** (котормодо комментарий берүүгө туура келген атактуу адамдардын аты, фамилиясы) **топонимдер**, адабий көркөм чыгармалардагы башкы кармаандардын аттары, музейлердин аталыштары;
6. **Ассоциацияга байланыштуу реалиялар** - вегетативдүү символдор: ак кайың (Орусия); анималиялык символдор: бука (күч-кубаттуулук); түс символикасы: ак түс (тынчтык); фольклордук, тарыхый жана адабий-чыгармалык аллюзиялар: кавкаский пленник, Насреддин хожа (аллюзия – жалпыга белгилүү, жарандардын көбүнө маалым өткөн окуялар же фактылар, тилдик аллюзиялар (Виноградов, 1978: 104-112).

Реалиянын бул классификациясы толук кандуу көрүнөт. Ал бир улуттун, коомдун жашоосунун көптөгөн аспектилерин камтыйт. Анткен менен экзотикалык сөз толугу менен көлөкөдө калып кетет жана анын мааниси контекст аркылуу гана ачыкка чыгат. Бирок көбүнчө минималдуу контекст экзотизмдин маанисин ача албайт. Мындай учурда котормочу котормону тактоо үчүн текстке кыскача кошумча киргизиши керек же текстке комментарий жасоосу керек.

2.5. Тарыхый реалиялар

Тарыхый реалиялар – бир элдин тарыхый өнүгүшүнө мүнөздүү жана экинчи бир элге жат объекттерди атаган, улуттук жана тарыхый боёкчону билдирген сөздөр жана сөз айкаштары. Реалиянын көбүнчө эквиваленттери башка тилдерде кездешпейт. Белгилүү бир өлкө, улут, коом менен байланышы жана анын белгилүү бир мезгилге таандыктыгы реалиянын айырмалоочу белгилери болуп саналат. Тарыхый реалияларды котормодо берүүдө адекваттуу котормосун камсыз кылуу үчүн түп нуска тилде жана котормо тилиндеги кеп болуп жаткан сөздөрдүн

маанисин тактоо, ошол тилдердин ар биринде ойду берүүнүн өзгөчөлүгүн эске алуу зарыл.

Виноградов жогоруда айтылып кеткен өзүнүн реалиялар классификациясында тарыхый реалияларды мамлекеттик түзүлүш жана коомдук турмушка байланыштуу реалиялар тобуна кошот (Виноградов, 1978: 104-112). Анткен менен тарыхый реалияларды белгилүү бир топко бөлүп кароо анчейин туура эмес болуп саналат. Себеби тарыхый реалиялар өзүнүн ичине жогоруда кеп болгон бардык топторду өз ичине камтыйт. Тарыхый реалиялар өзүнчө бир топ болуп изилдөөнүсү туура болот.

Тарыхый реалиялар кандайдыр бир доордун образын берүү каражаты деп ырастай алабыз. Доордун образы, адатта, тарыхый чыгармаларда улуттук колоритти же ага жакын улуттук боёкчону түшүнүгү сыяктуу доордун көрсөткүчтөрү түрүндө кездешет. Илимий эмгектердин башка тилдерге которулушу талашсыз. Дүйнө жүзүндөгү белгилүү окумуштуулардын жана жазуучулардын эмгектеринин жарыяланган котормолорунун негизинде биз башка тилдерде түзүлгөн илимий, публицистикалык, көркөм чыгармалар менен таанышууга мүмкүнчүлүк алабыз.

Практика көрсөткөндөй, тарыхый реалияларды которуу бир топ кыйынчылыктарды жаратат. Мындай котормо үчүн белгилүү бир эрежелер бар. Тарыхый чыгарма болсо окурман же тарыхый фильм болсо көрүүчү котормонун маанисин, адекваттуу кабылдоо үчүн котормочу котормонун ар кандай ыкмаларын жана стратегияларын колдонуу алат. Андай ыкмалар транскрипция, өз тилинин эскирген сөздөр, диалектизмдер, башка тилдерден сөз алуу, бөтөн реалиялар, семантикалык неологизмдер болушу мүмкүн.

Котормочу тарыхый реалияларды эки жерде жолуктурат. 1) Эски авторлордун архаикалык чыгармаларында 2) Заманбап жазуучулардын алыскы же жакынкы өткөндү боёп, архаизацияланган чыгармаларында. Бул эки жагдайда кездешкен реалиялар которууда бири-бирине окшобогон котормо ыкмаларын талап кылат.

Бул илимий изилдөөнүн аталышы айтып тургандай «Эртугрул» көп сериалдуу фильмде тарыхый реалия көп кездешет. «Эртугрул» көп сериалдуу фильмдин сценарийин жазууда Мехмет Боздаг ошол учурдагы тарыхый боёкчону берүүдө ошол доордо колдонулган тарыхый реалияларды колдонгон. Аталган фильмде кездешкен тарыхый реалияларды тандалып, аларды түркчөдөн кыргызчага берилүүсүнө илимий иштин 3-бөлүмүндө кенен токтолуп, анализ жасалган.

II. Бап боюнча жыйынтык

Илимий иштин экинчи бабы “Реалиялар котормо проблемасы катары” деп аталат. Мында реалия термини боюнча изилдөө жасалды. Орус, англис, түрк тилдеринен реалия сөздөр боюнча маалыматтар изилденип, кыргыз тилинде берилди. Ошондой эле буга чейин мындай сөздөрдү изилдеген окумуштуулардын реалияга берген аныктамалары берилди. Мисал катары айта кетсек болгариялык Флорин жана Влахов. 2-бөлүм “Реалия котормонун объектиси катары”, “Реалияны котормодо берүүнүн негизги шарттары”, “Реалияны котормодо берүүнүн ыкмалары”, “Реалиянын классификациясы” жана “Тарыхый реалиялар” аттуу подтемалардан турат.

Федоров айтып кеткен реалияны котормодо берүүнүн жолдору болгон транслитерация же транскрипция, сыпаттама жолу боюнча жакын сөздөрдү колдонуу, гипонимияга токтолду. Ошондой эле Виноградовдун реалиялар боюнча классификациясы тууралуу теориялык маалымат берилди. Ал классификациясы төмөндөгүдөй: турмуш-тиричиликке байланыштуу реалиялар, этнографиялык жана мифологиялык реалиялар, жаратылышка байланыштуу реалиялар, мамлекеттик түзүлүш жана коомдук турмушка байланыштуу реалиялар, энчилүү аттарга байланыштуу реалиялар. Алгачкы эки бап диссертациянын теориялык бөлүгүнө арналган. Теориялы маалыматтар берилген соң үчүнчү бөлүмдө илимий изилдөөнүн практикалык бөлүгү каралган.

III. БАП

«ЭРТУГРУЛ» КӨП СЕРИАЛДУУ ФИЛЬМИНДЕГИ ТАРИХЫЙ РЕАЛИЯЛАР ЖАНА АЛАРДЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ БЕРИЛИШИ

3.1. Фильм тууралуу маалымат

3.1.1. “Эртугрул” көп сериалдуу фильминин жаралыш тарыхы

“Эртугрул” көп сериалдуу фильми 2014-жылдын 10-декабрында ТРТ 1 каналында көрсөтүлө баштаган тарыхый драма жанрындагы түрк сериалы. Tekden Film студиясы тарабынан көрүүчүлөргө тартууланган сериалдын режиссеру Метин Гүнай, сценарийин жазган Мехмет Боздаг. Башкы ролдордо Энгин Алтан Дүзйатан, Каан Ташанер, Хүля Даржан, Сердар Гөкхан, Дидем Балчын жана Эсра Билгич баштаган түркиялык белгилүү актер, актрисалар катышкан тарыхый драма жалпы 5 сезон, 150-сериядан туруп, 5 жылдык убакыт аралыгында көрүүчүлөргө тартууланган.

№3.1 таблица. “Эртугрул” фильминин сезондору тууралуу маалымат

Сезон	Сериянын саны	Убактысы	
		Башталган убакыт	Аяктаган убакыт
1	26	10-декабрь, 2014-жыл	17-июнь, 2015-жыл
2	35	30-сентябрь, 2015-жыл	8-июнь, 2016-жыл
3	30	26-октябрь, 2016-жыл	14-июнь, 2017-жыл
4	30	25-октябрь, 2017-жыл	6-июнь, 2018-жыл
5	29	7-ноябрь, 2018-жыл	29-май, 2019-жыл

“Эртугрул” фильминин 1-сезону (2014-2015)

Фильмдин 1-сезону 2014-жылдын 10-декабрында башталып, жалпы 26 сериядан турган жана 2015-жылдын 17-июнунда аяктаган. Аталган сезондун сериялары ар шаршемби күнү Түркия убактысы боюнча саат 21:00дө ТРТ 1

каналында көрсөтүлгөн. 1-сезон, Кайы уруусунун башчысы Сүлейман Шахтын уулу Эртугрулдун шахзаада Нуман менен анын үй-бүлөсүн рыцарлардын колунан куткарып калуусу менен башталат. Селжук шахзаадасынын кызы Халимеге ашык болгон Эртугрул, аны үйбүлөсү менен өзүнүн аймагына алып барат. Бирок, көп өтпөй Селжук кол башчысы Кара Тойгар келип, шахзаада менен анын үй-бүлөсүн кайтарып берүүсүн айтат. Уруу башчысы болгон Сүлейман Шах бул сунушту кабыл албаган соң, Кара Тойгар башка түрдө сүйлөшүүгө аргасыз болот. Кайы уруусу бул мезгилде көчүү үчүн башка жер издеп жаткан жаткан эле. Жыйында Алеппого баруу чечими чыккандан кийин Сүлейман Шах уулу Эртугрулду Алеппо эмири Эл Азиздин сарайына элчи кылып жөнөтөт. Кайы уруусу Алеппого көчкөндөн кийин рыцарлардын колу Алеппо сарайына чейин узаганын байкаган Эртугрул, Эл Азиздин эң ишенимдүү адамы болгон Насырдын дагы тыңчы экенине күбө болот. Бир жагынан рыцарлардын чыныгы жүзүн көрсөтүүгө аракет кылып, экинчи жагынан шахзаадалардын туура эмес колго түшүп калуусуна жол бербөөгө аракет кылат.

Сезондун соңку серияларында Кайы уруусунда чоң тополоң чыгат. Сүлейман Шахтын кезинен берки жакын досу Курдоглу уруунун бийлигин колго алып, Сүлейман Шахты үй-бүлөсү менен сүргүнгө салат. Эртугрулдун бул козголоңду токтотуусу менен рыцарлар менен мурда көп жолу жолугуп, кызматташып жүргөн Курдоглу бүтүндөй уруунун алдында өлүм жазасына тартылат. Акыркы эки серияда Кайылар Аманос тоолорунда жайгашкан рыцарлардын сарайын басып алып, сепилге Кайы уруусунун туусун орнотот. Рыцарлардын лидери Петруччо өлүм жазасына тартылат, бирок алардын эң чоң душманы болгон Титус бул чабуулдан качып кутулат.

Көп өтпөй бардык түрк уруулары жакындап келе жаткан улуу монгол коркунучуна каршы тымызын кербен сарайга чогулушат. Бул кабарды угуп, аларга кол салууну пландаган Титус өлтүрүлөт. Андан соң Сүлейман Шах эки уулу Эртугрул жана Гүндогду менен Фырат дарыясынан өтүп бара жатып каза болот. Сүлейман шах өлгөндөн кийин Кайылар Анадолу аймагына көчүүнү чечет.

“Эртугрул” фильминин 2-сезону (2015-2016)

2-сезондун башында Кайы уруусу монголдордун чабуулуна кабылып, көптөгөн жоготууларга учурайт. Бул чабуулдан кийин уруу, Эртугрулдун тайкеси Коркут бейдин Додурга конушунда баш калкалайт. Эртугрул монгол кол башчысы Байжу Нояндын колуна түшөт. Кайы уруусу Додурга элинин меймандостугуна ыраазы болуп, бир жагынан жакындарын жоктоп ыйлашат. Эртугрул Анадолудагы жаңы душманы Нояндан кутулууга үлгүрүп, уруусуна кайтып келет, бирок урууда чыккынчылар бар экенин байкайт. Конуштагы чыккынчылардын бетин ачууга аракет кылып жатып күнөөлүү абалга түшкөн Эртугрул, акыры бул жерден качат. Коркут бейдин аялы Айтолундун Коньядан келген агасы Гүмүштекин бей Эртугрулду соттогусу келет. Эртугрул менен анын жоокерлери бир жагынан Айтолун, Гүмүштекин жана анын кызы Гонжагүл менен күрөшсө, экинчи жагынан монголдор менен согушууну улантат.

Дели Демир менен Халиме Хатун Коньяга баратканда жолдон эски Кайы жоокерине туш болушат. Көп жылдар бою өлдү деп эсептелген Сүлейман шахтын уулу Сунгур Текиндин, султан Алаеддин Кейкубаддын монголдорго каршы тыңчысы болгону белгилүү болот. Сунгур Текин тыңчылыгын Ноянга каршы колдонгусу келип жатып, Садеддин Көпектин тузагына түшүп, агасы Гүндөгду менен бирге Эртугрулга аркасын салышат. Бул мезгилде Халиме Хатун төрөп, Эртугрулдун тун уулу Гүндүз жарыкка келет. Андан кийин Эртугрул чабуул жасап, Ноянды колго түшүрөт. Сунгур Текин Эртугрулдун жана анын жоокерлеринин артынан түшкөндө, Ноян мүмкүнчүлүктөн пайдаланып качууга аракет кылат, бирок Эртугрул аны өлтүрөт. Сунгур Текин оор жаракат алат.

Башынан өткөн бардык кыйынчылыктардан кийин Эртугрул, конушту Византия чек арасына жылдырууну көздөйт. Кайылар буга каршы чыгышат. Жыйында ага каршы чыккандар көп болуп, Эртугрул өзүн ээрчигендерди алып, бир туугандарынан бөлөк жолго түшөт. Сезондун соңунда Гүндөгду менен Сунгур Текин артта калып, Хайме Ана башка уулдары Эртугрул жана Дүндар менен Батышты көздөй жөнөйт. Кайы уруусунун хандыгы Эртугрулга өтөт.

“Эртугрул” фильминин 3-сезону (2016-2017)

Кайы уруусу мында экиге бөлүнөт. Эртугрул жетектеген уруу бир канча убактан бери кыйынчылыкта жашайт. Эртугрул сооданы көп түшүнбөгөндүктөн, бул кыйынчылык көпкө узайт. Бул жагдай, уруу элинин нааразычылыгын жаратат. Бирок, мындан тышкары Эртугрул Бейдин жаңы душмандары менен эски атаандашы Эмир Садеддин Көпөк биригет. Жакын жердеги Мусулман Чавдар уруусунун башчысы Жандар бейдин уулу Урал, Эртугрулдун жоокерлерине түн ичинде чабуул уюштурат. Жандар бей окуяны жаап-жашырып, Кайы уруусу менен мамилесин оңдоону каалайт. Ханлы Пазардын ээси Симондон орток килем дүкөнү үчүн жаңы токуу станогун талап кылат. Муну уккан Урал, абдан ачууланып, жоокерлерин аялдардын кербенине кол салууга буюрат. Халиме Хатун менен Жандар бейдин кызы Аслыхан Хатун да барымтага алынат. Урал менен агасы Алияр Эртугрулга жардам бергенде достук орнойт.

Ал эми Симон жана анын бир тууганы Мария катка уу куюп, Тургут Алп аркылуу Эртугрулга берип, ууландырышат. Эртугрул аз убакыттын ичинде айыгып, бирок аны элден жашырып, капасынан келип Ханлы Пазарды жоокерлери менен басып алат. Симон качып кетүүгө үлгүрөт. Урал Симонду өлтүрүп, аны менен болгон ыплас мамилесин жаап-жашырат. Бул окуяда өзүн баатыр деп эсептеп, Ханлы Пазардын орток ээси болууну талап кылат. Ал эми Эртугрулдун ишенимдүү жоокери Бамсы, бир чабуулда өлтүрүлгөн Каражахисар Текфурунун кызы Хеленага ашык болуп калат. Бирок Хеленага түрктөрдүн душманы жана ал текфурду өлтүргөн Василий үйлөнгүсү келет. Хелена кыска убакыттын ичинде Бамсы тарабынан куткарылып, Кайы уруусуна келип өз каалоосу менен мусулман болот, андан соң Бамсы экөө үйлөнөт. Эртугрул ишенимдүү жоокери Доган менен анын бир тууганы Дундарды абдан маанилүү бир миссия үчүн Коньядагы Султан Алаеддинге жөнөтөт. Алар, жолдо Василий менен Уралдын буктурмасына туш болушат жана бул чабуулда Доган Алп шейит болот.

Сезон соңунда Урал өзүнүн жерин алууну көздөп, адамдары менен Чавдар уруусуна чабуул жасап, конушту басып алат жана Эртугрулдун жакындарын колго

түшүрөт. Акыркы мүнөттөрдө жетишип келген Эртугрул Уралдын башын кесип өлтүрөт. Андан кийин Эртугрулдун экинчи уулу Савжы төрөлөт. Акыркы эки серияда Эртугрул Каражахисардын Текфуру Василийди өлтүрөт. Анын ордуна сепилге жаңы текфур Арес келет. Жолго чыккан Эртугрул менен жоокерлери буктурмага кабылышат. Аскерлер өлүп, көбү оор жаракат алышат. Эртугрул да бул тузакты кургандардын башындагы текфур Арес тарабынан катуу жаракат алат.

“Эртугрул” фильминин 4-сезону (2017-2018)

Текфур Арес тарабынан катуу жаралангандан кийин Эртугрул бейди Антеус аттуу адам таап, айыктырат жана соодагер Симкого кул кылып берет. Эртугрул кыска убакытта кулчулуктан кутулуп, конушуна кайтат. Бул убакта бир тууганы Дундар, Садеддин Көпектин тымызын айла-амалдарынын аркасында Кайыларды бир туугандарынын конушуна көчүрүүгө аракет кылып, Ханлы Пазарды Бахадыр бейге сатууга бел байлайт. Соңку мүнөттөрдө жетишип келген Эртугрул ага тоскоол болот. Андан соң Дундарды бир туугандарынын конушуна сүргөнгө салат. Бийликти кайрадан колуна алган эртугрул, Каражахисар сепилин каратуу үчүн даярдыктарды баштатат. Чабуулдун алдында айрым чыккынчыларды жок кылып, Чавдар конушуна ээлик кылууну көздөгөн Жандар бейдин бир тууганы Бахадыр менен анын уулун өлтүрөт. Андан соң аскерлери менен Каражахисарды басып алышат. Текфур Арес качып жоголот. Эртугрул артынан түшүп, кармап, Коньядагы султанга алып барат. Арес бир канча убакыттан кийин мусулман болот.

Бир жагынан Анадолу Селжуклу мамлекетинде башаламандык орун алат. Селжук мамлекетине алтын доор жашаткан Султан Алаеддин Кейкубад, тамактанып жатып, ууланып өлөт жана анын уулу Гыясеттин Кейхүсрев Селжуктардын тактысына отурат. Бирок, эми мамлекеттин эң чоң чыккынчысы жана Селжук тактысына көз арткан Садеддин Көпек өлтүрүлүшү керек. Султан Гыясеттин бул маанилүү милдетке Эртугрулду дайындайт. Кыска убакыттын ичинде Садеддин көпөк Эртугрул тарабынан кармалып, өлтүрүлөт. Мамлекет чыккынчылардан тазаланат. Эми жаңы доор башталат...

Арадан алты ай өтөт. Эртугрул, монголдордун Анадолуну көздөй тездик менен баратканын жана Байжу Нояндын тирүү экенинен кабардар болот. Дал ошол мезгилде, жаз айында Эртугрулдун үчүнчү уулу Осмон төрөлөт, бирок Халиме Хатун төрөттө каза болот. Эртугрул көп убакыт кайгыга ичинде жашайт. Ал эми Ноян Селжук сарайына барып, Өгедай Хан жазган жарлыкты Султан Гыясеттинге берет. Султан Өгедайдын сунушун кабыл алып, жообу жазылган катка бир элчи дайындаарын айтат. Бул элчи – Эртугрул болот. Эртугрул, Султандын жарлыгын Ноян менен бирге Өгедай Ханга бериши керек. Алар аскерлери менен жолго чыгышып, Өгедайдын баш ордосуна келишет. Дал ошол күнү Өгедай белгисиз себептерден улам каза болот. Өгедай өлгөндө Ноян Эртугрулду өлтүрүп өч алгысы келип, аны кармоого аракет кылат. Кырдаалды байкаган Эртугрул Монголдордун башкы ордосунан качып, аскерлери менен жолугат жана Кара деңиз чек арасынан Анадолуга өтөт. Ноян аябай ачууланып калат. Эртугрул конушуна барып, чыккынчыларды жок кылат жана Сөгүткө жайгашуу үчүн даярдык көрө баштайт. Ноян болсо аскерлерин чогултуп, Анадолуну кандуу көлгө айлантуу үчүн даярдык көрөт. Сезондун аягында Эртугрул уруусу менен Сөгүт тарапка көчүшөт.

“Эртугрул” фильминин 5-сезону (2018-2019)

Арадан 10 жыл өтөт. Эртугрул менен Кайы уруусу 10 жыл бою Сөгүт аймагында жашашат. Кайылар Византия чек арасындагы эң атактуу жана күчтүү жамааттардын бирине айланат. Бир тараптан Анадолу Селжук мамлекети 1243-жылы Көседаг согушунда Байжу Ноян жетекчилигиндеги Монгол армиясынан жеңилип, мамлекет жыл сайын оор салыктарды төлөп, монголдордун башкаруусуна өткөн. Анадолунун бардык жерине монгол аскерлери жайгашат. Эртугрул бей жана анын адилеттүүлүгүн уккандар ар тараптан Сөгүткө агылып келе баштайт.

Күндөрдүн биринде Илбилге Хатун аттуу бир аял жарадар болгон Османды ат менен Кайы конушуна алып келет. Осман бир үй-бүлөнү оор абалдан сактап калууга аракет кылып жатып каракчылар тарабынан бул абалга түшкөнү маалым болот. Бул жардамынан улам Эртугрул, уулун сактап калган аялды коноктогусу

келет. Ошол эле күнү күтүүсүздөн конушка монгол аскерлери келип, Илбилге Хатундун намысына тийишет. Эртугрул ушундан улам монгол аскер башчысынын колун кесип салат. Кийинчерээк аскерлери менен Коньяга барган Эртугрул, ал жакта мамлекеттин кыйраганын өз көзү менен көрөт. Ошондуктан ал Сөгүттө өзүнүн эркин бийлигин курууну максат кылып, Султан Алаеддин ага мекен катары берген жерлерин жанынан артык коргойт. Буга ылайык, Кайы конушуна жакын аймактагы Византия сепилин басып алып, Византия императоруна жана түрктөргө каршы чыккан Драгос аттуу киши баштаган монголдор жана Умуругулдары уруулары менен күрөшкө киришкен.

Мындан көп өтпөй, Эртугрулдун улуу агасы Гүндогдунун жубайы Селжан Хатун менен уулу Сүлейман Кайы уруусуна келишет. Селжан монголдор конуштарын талкалаганын, Эртугрулдун бир туугандары тоого жашынганын айтат. Эртугрул көп жылдардан бери өзүнчө болгон бир туугандарын коргоо үчүн монгол аскер башчысы Алынжак менен тил табышууга аракет кылат. Бул убакта Эртугрулдун агасы Гүндогду көп жылдан кийин кайрадан Кайы уруусуна келип, апасы жана бир тууганына болгон сагынычын таратат. Бир нече убакыттан соң кайра аялы Селжан Хатунду алып, конушуна кайтат.

Андан соң Эртугрул монголдордун улуу Анадолу жортуулун алдын алуу үчүн аскерлери менен Алтын Ордо хандыгынын аймагына барат жана мурдатан Ислам динин кабыл алган Берке Хан менен жолугат. Берке Хан башында толук ишенбесе да, жакын адамдарынын биринин чыккынчылыгын ачыкка чыгарган үчүн Эртугрулга толук ишеним көрсөтүп, бул улуу жортуулда экөө макулдашат. Андан кийин Эртугрул өз уруусуна кайтып келип, жортуулга даярдык көрө баштайт. Жүрүшкө чыгаар алдында Умур бейдин кызы Илбилге Хатунга үйлөнөт. Андан кийин көп кошуун аскер алып, жолго чыгат.

Бир нече жол жүрүп, кең талаага келишет. Андан соң 600 кылымдык империянын алгачкы үрөндөрүн сепкен жана чакан гана аймакта туруп өзүнүн күчүн баарына көрсөткөн, мамлекетти түптөбөсө да анын руханий негиздөөчүсү

болгон жана ага атын берген Осмон Газинин атасы болуу сыймыгына ээ болгон улуу түрк бейи Эртугрул Газинин буйругу менен баары аттарын чаап, чуркашат.

3.1.2. Маани-маңызы, өзгөчөлүгү, максаты, кабыл алынышы

Тарыхый сериалдарга карата тарыхты чагылдыруучу жана ар дайым коомчулуктун көңүлүн өзүнө буруучу визуалдык чыгармалар деп аныктама берүүгө болот. Алар, тарыхты элестеткен түзүлүшкө ээ болгондуктан, тарых менен бекем байланыштарды орнотууда эффективдүү болуп саналат. Сериалдардагы аудио жана визуалдык өзгөчөлүктөр аркылуу эмоцияга кайрылуу адамдарда таасирдүү элес калтырат. Тарыхый сериалдар бүтүндөй ошол мезгилдин социалдык-экономикалык, маданий, психологиялык жана социологиялык процесстерин чагылдырат. Бул жагынан алганда тарыхый сериалдар окуялар жана каармандар менен эле чектелбейт деп айтууга болот. Демек, тарыхый сериалдар аркылуу коомду сактап турган тарых жана тарыхтан кабардар болууга болот.

Дал ушул максатта түрк тарыхын чагылдырууну көздөгөн “Эртугрул” көп сериалдуу фильми мусулман огуз түрктөрүнүн тарыхына негизделип, окуялар XIII кылымда орун алган. Окуя Осмон дөөлөтүнүн негиздөөчүсү болгон Османдын атасы Эртугрул Бейдин жашоосунун айланасында баяндалат. Тасмада элдин аң-сезимин көтөрүү, жаштардын патриоттук сезимин ойготуу, өз өлкөсүнө, ата-бабаларына, Ата-Мекенине сыймыктануу сезимин ойготууда чоң мааниге ээ болгон картина түзүлгөн. Башкы каарман Эртугрулдун образынан кандай гана салгылашууда болбосун, эң негизгиси – ак ниеттүүлүк, өзүнүн жеке чындыгына бекемдик, кайраттуулук жана өз элине, мекенине болгон чексиз сүйүү башкы орунда экени ынанымдуу көрсөтүлөт. Аскердик жортуулдардын жыйынтыгын кылыч менен аттардын саны эмес, дал ушул сапаттар чечери даңазаланат.

Фильмде акылмандык, эрдик, көрөгөчтүк, көсөмдүк, бир туугандык, достук, мээримдүүлүк, боорукердик, ишенимдүүлүк, сүйүү, махабат өңдүү адамды адам кылып турган бардык асыл сапаттар түрдүү образдар аркылуу берилген.

Христиан текфуру Арес менен монгол баатыры Мергендин, ошондой эле Чынгызхандын тукуму Берке хандын мусулман болуп кетиши аркылуу фильмде

Ислам дининин мааниси олуттуу чагылдырылып берилген. Дүйнө жүзүндөгү элдерде бул сериалдан соң мусулман болууну каалагандар көбөйө баштаган. Демек фильм дин боюнча көздөгөн миссиясына жетти деп айтууга болот.

Мындан сырткары, үй-бүлөдөгү, коомдогу аял менен эркектин орду өзгөчө чагылдырылган. Аял менен эркек бири бирине бардык учурда эриш-аркак болуп жашага. Айрыкча сүйүп баш кошуу иши өзгөчө чагылдырылган. Фильмде Күндогду өзүнүн жаман көрүп, ташталган аялын жоо колунан куткаруу үчүн өлүмгө баруудан да кайра туртпай кармашка чыгат. Жалгыз ал эмес, бүтүндөй уруу чыгат. Ошондой эле, Илбилге хатунду карап намысына тиер сөз сүйлөгөнү үчүн Эртугрулдун монгол аскер башчысынын колун кесип салганы, бул аялзатына болгон өзгөчө мамилени көрсөтөт. Мындай окуялардан келечек муун үчүн дагы сабак болоор көрүнүштөрдү байкоого болот. Бул дагы фильмдин негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири.

3.2. “Эртугрул” көп сериалдуу фильмдинде кездешкен реалиялардын котормодо берилишинин анализи

Бул изилдөө ишинде түрк тилиндеги “Эртугрул” көп сериалдуу фильмдин баштапкы 10 сериясынан жалпы 41 реалия тандалып алынып, бул реалиялардын аталган фильмдин кыргыз тилиндеги котормосунда берилген варианттарын аныктоого аракет жасалды. Анализдөө учурунда ар бир сөздүн түрк жана кыргыз тилиндеги маани-маңызы, маданиятта алган орду түшүндүрүлдү. Ошондой эле, которуунун кайсы ыкмасы колдонулганы аныкталып, айрым жерлерде тактоо максатында фильмдеги кадрлардын сүрөттөрү берилди.

1-мисал: *oba* [оба] – 1. кийиз үй, чатыр. 2. көчмөн үй-бүлө, көчмөндөр айылы. 3. көчмөндөр журту/өргүгөн жер, уруу (tdk.gov.tr/)

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Демир уста сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 04:17	<i>Obayı diri tutacak çare bulsan iyi olacak.</i>	<i>Бул уруунун элин сактап калуу үчүн бир жолун тапсаң жакшы болмок.</i>

3.1-сүрөт. Конуш

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 19.11.2022)

Түрк тилинде *oba* [оба] сөзү чатырларда жашаган көчмөн үй-бүлөлөр тарабынан пайда болгон коом же болбосо чатырда жашаган калк деген мааниге келет. Бул жерде котормочу түрк тилиндеги *oba* [оба] сөзүн кыргыз тилине уруу деп баштапкы маанисинде которгон.

Түркчө *oba* [оба] сөзү «Диван лугат ат-Түрк» китебинде уруу деген мааниге келгени белгилүү. XV-XVI кылымдарда Осмон империясынын доорундагы жазууларда *oba* [оба] жамаат болуп өзгөргөн. Көбүнчө урууларга карап турган жамааттардын *oba* [оба] отурукташкан жери *yurd* [юрд] деп аталат. Азыркы учурда Анадолуда көчмөн болуп 4-5 чатыр отурукташкан үй-бүлөлөр *oba* [оба] деп аталат. Азербайжан тилинде «таштан курулган чабан кепеси», кыргыз тилинде «адыр», «дөбө», түркмөн тилинде «айыл» деген маанилерге келет. Бул мисалда котормочу туура которгон деп пикирдебиз.

2-мисал: *toy* [той] – жыйын, той

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Эртугрул сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 04:16	<i>O ancak yarınki toydan çıkar.</i>	<i>Ал эртеңки жыйындан чыгат.</i>

Эски түрк тилинде *toy* [той] сөзү мамлекеттик деңгээлдеги «жыйын», «чогулуш» деген маанини билдирет (Kafesoğlu, 1984: 248). Аталган сөздүн дагы бир кеңири тараган мааниси: “майрам”, “салтанат”, “маараке”.

«Монголдордун жашыруун тарыхы» китебиндеги “той, төрөлүү, үйлөнүү ж.б.у.с. учурларда түзүлгөн кеңеш” түрүндөгү маанисинде дагы *toy* [той] сөзүнүн түрдүү себептер менен бир жерге чогулуучу кеңешме, жыйын экендиги айтылат. (Temir, 1986: 3).

Чыгарма которулуп жаткан элдин тилинде жок болгон турмуш-тиричиликке, адат-салтка, кийим-кечекке, коомдук турмушка байланышкан сөздөрдү которуу кыйынчылык жаратат. Ал эми ошол эле түшүнүк эки тилде тең кездешкенине карабастан, маанилик жактан бири-биринен айырмаланып калуусу дагы толук мүмкүн. Эгер «*toy*» - «*той*» түрүндө сөзмө-сөз которулса, сүйлөмдүн мааниси өзгөрүп, башкача маанай жаратмак. Бул жерде котормочунун эки тилдеги айырмачылыкты жакшы ажырата билгендигин белгилөөгө болот.

3-мисал: *pastirma* [пастырма] – ышталган эт

Сериясы/ Мүнөтү:	Доган сүйлөп жатат	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 06:41	<i>Hayırdır Bamst? Ne pastirma? Ava gidiyoruz unuttun mu?</i>	<i>Бул эмне Бамсы? Сага эттин эмне кереги бар? Биз аңчылыкка баратабыз.</i>

3.2-сүрөт. Доган менен Бамсынын диалогу

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 19.11.2022)

Pastirma [пастырма] түрк ашканасына таандык бодо малдын сулп этинен түрдүү татымдар сүрүлүп сүрсүтүлгөн же ышталган эт (Жумакунова, 2009: 177).

Котормочу *pastırma* [пастырма] сөзүн кыргыз тилине жөн гана “эт” деп которгон. Фильмде көрүүчү эт экенине ансыз да күбө болот, бирок *пастырма* деп айтылганда, жөн гана эт эмес, *пастырма* деп аталган түрк элинин улуттук тамагынын бири менен таанышат. Турмуш чындыгын чагылдырган кино искусствосунун бул тарыхый түрү аркылуу улуттук баалуулуктар менен ар кандай өзгөчөлүктөрдү таанытуу миссиясы ишке ашкан болот.

Мындан тышкары, Б. Сагынбаева түзгөн “Түркчө-кыргызча, кыргызча-түркчө сөздүктөгү” эквивалентине ылайык, маанисин сактоо менен жөнөкөй сүрөттөө ыкмасы аркылуу «*ышталган эт*» түрүндө да которууга болот эле.

4-мисал: *nöbet* [нөбет] – күзөт, кароол

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Титус сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 08:49	<i>Nöbet namusunuzdur. Nöbet şerefinizdir.</i>	<i>Кароо – бул силердин кадыр-баркыңар. Кароо – бул силердин ар-намысыңар.</i>

3.3-сүрөт. Рыцарлар сепили

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 19.11.2022)

Nöbet [нөбет] түрк тилинде үзгүлтүккө учурабашы керек болгон ар кандай иштерди аткаруу үчүн белгилүү бир жерде, белгилүү бир убакыт аралыгында ырааттуу түрдө аткарылган кызмат, б.а. күзөт, кароол. Ал түрк тилине арабча «*nawba*» (кезек) деген сөздөн кирген. Муну аткарган адам нөөмөтчү (сакчы, кароолчу) деп аталат.

Аталган сөз түп нуска тилде атооч түрүндө берилип, ал эми котормо тилде «*кароо*» деп этишке өтүүсү менен катар маанилик жактан дагы айрым каталарга жол берилген. Кароо, байкоо, кайтаруу, күзөтүү сөздөрү кыргыз тилинде синоним катары колдонулуп келгендиги белгилүү. Ошентсе да, бири-биринин ордун дайыма эле толуктай бербейт. Фильмдин сюжети жана каармандын сөздөрүнө ылайык бул жердеги туура вариант «*күзөт*» болмок деп эсептейбиз.

5-мисал: *subaşı* [субашы] – кол башчы

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Кара Тойгар сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 12:52	<i>Subaşı, Türkmen aşiretleri vergilerini ödüyor mu?</i>	<i>Субашы, түркмөн уруулары салык төлөп жатышабы?</i>

3.4-сүрөт. Кара Тойгар менен жоокердин диалогу

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 20.11.2022)

Осмон империясында согуш учурунда коопсуздукту караган, тынчтык учурунда салык чогулткан киши (tdk.gov.tr). Орхон-Энесай таш жазууларында *sü begi* [сү беги] деп берилет. Караханийлер армияны башкарууга карата *sü başlamak* [сү башламак] дешкен. Кутадгу Билиг китебинде *subaşlar er* [сүбашлар эр], *subaşçısı* [субашчысы] жана *subaşlar kişi* [сүбашлар киши] деп колдонулат. Караханийлер, [субашчысы] Газневиддер, Улуу Селжуктар, Анадолу Селжуктары жана Осмон Империясы жана араб, фарс тилдеринде *sahibü' ceuş* [сахибү жейш] жана *sipehsalar* [сипехсалар], түрк тилинде *subaşı* [субашы] деген сөздөр

колдонулган. Селжук кагандын даражасы дагы субашы болгон. (Ал огуз жабгусунун субашысы (аскер башчысы) болгон кезинде 20 жаштарында болгон.

Субашы жана ушул өңдүү сөздөр колдонулган бардык түрк мамлекеттеринде бул кызмат мамлекеттин каада-салттарына жана жашаган шарттарына жараша өзгөрүп турат жана субашылык кылуу өтө маанилүү милдет. Ал милдет дайындала турган адамдан бир катар өзгөчөлүктөр талап кылынат. Бул өзгөчөлүктөр аскердик иштерде тажрыйбалуу болуу, өзгөчө аскердик тактика, шамдагайлык, эр жүрөктүүлүк, жоомарттык, кадыр-барктуулук, кичи пейилдик, саясий жана стратегиялык көз караштарга ээ болуу, каада-салтка баш ийүү жана курал колдонууга шыктуулук, билимдүү болуу жана акылмандыктан турат.

Фильмде *subaşı* [субашы] сөзү кыргыз тилине транслитерация жолу аркылуу *субаши* деп которулган. Эгер жазма котормо болсо, түшүндүрмө берип коюуга мүмкүн болчу. Бирок аталган сөздүн байыркы убактардан бери кыргыз тилинде кеңири колдонулуп келген “кол башчы” деген эквивалентин колдонуу түшүнүктүү болмок.

6-мисал: *tapınakçılar* [тапынакчылар] – рыцарлар

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Кара Тойгар сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 13:36	<i>Nerede bu tapınakçılar?</i>	<i>Тапынакчылар кайда жүрүшөт?</i>

3.5-сүрөт. Рыцарлар туткундарды алып бара жатат

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 20.11.2022)

1100-жылдан 1300-жылга чейин Европада 12 рыцардык диний ордендер түзүлүп, булардын айрымдары гана көпкө жашап, белгилүү болгон. Алардын бири – *tapınakçılar* [тапынакчылар].

Рыцарлар ордени расмий түрдө «Христостун (Исанын) жана Соломондун (Сулаймандын) жашыруун рыцарчылыгы» деп аталган. Рыцарлар өздөрүн болсо храмчылар деп аташкан. Ордендин түзүлүшү Шампаниден чыккан Хуго де Пейнс башында турган тогуз француз рыцарлары тарабынан 1118-1119-жж. жарыяланган. Анын мүчөлөрүнүн максаты жортуулдар жөнүндө, айрыкча зыяратчыларды сактоо жөнүндө болгон. Мындай жортуулдар «Кресттик» деп аталган. Кийин орден Улуу магистрге жана Рим папасына гана баш ийген өз алдынча күжүрмөн бирдик болуп калган (Джапаров, 2017: 23).

Фильмде *tapınakçılar* [тапынакчылар] сөзү транслитерация жолу аркылуу которулган. Жогоруда берип өткөн маалыматтарда белгилүү болгондой аталган сөздүн канчалык мааниге ээ экенин эске албай мындай түрдө берүү көрүүчү үчүн түшүнүксүздүк жаратат. Мындан улам котормодо тилди гана жакшы билүү аздык кыларын, адекваттуулукка жетишүү максатында ошол элдин тарыхын, маданиятын, жашоо өзгөчөлүктөрүн, улуттун менталитетин билүү шарт деп эсептейбиз. Мындан тышкары текстин жанрына ылайык ар тараптуу билимге ээ болуу, изденүү дагы котормочуга эң керектүү болгон артыкчылыктар экенин белгилегибиз келет.

7-мисал: *destur almak* [дестур алмак] – уруксат алуу

Сериясы/ Мүнөтү:	Соодагер сүйлөп жатат	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 34:02	<i>Mallarımı obada satmak için sizden destur almak için gelmişim.</i>	<i>Мен бул жакка силердин конуштагыларга керектүү нерселерди алып келдим. Соода кылганга уруксат алайын дегем.</i>

Түрк тилине фарсча *dastūr* [дастур] د ست تور сөзүнөн кирген *destur* [дестур] сөзүнүн баштапкы мааниси: 1. уруксат; жол. 2. сыр. с. Жол бергиле! Уруксат эткиле! 3. сыр. с. жогол! жолумдан чык! (кир сууну төгүп жатып, жин-шайтанды

кубалоо үчүн айтылат) (Жумакунова, 2005: 190). Түрк элинин тарыхына ылайык сарай эрежелеринде дагы ушул маанисин сактоо менен алгач султан, андан кийин башчылардын кирүүсүн белгилөө максатында колдонулган. Эл арасында жин тийүүдөн сактануу үчүн обочо жерде айтылуучу жана ошондой эле бир ишти баштоонун алдында айтылуучу сөз катары белгилүү.

8-мисал: *merhem* [мерхем] – дары май

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Сулейман Шах сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 48:13	<i>Bana şifa olacak merhem hazırlıyor.</i>	<i>Мага шыпаа боло турган майды даярдап жатат.</i>

Merhem [мерхем] маданиятында көптөгөн керектүү заттардын аралашмасынан жасалып, териге сүйкөлүүчү суюк же коюу консистенциялуу, майлуу же майсыз крем же дары катары белгилүү (tdk.gov.tr). Ал арабча *malham* [малхам] сөзүнөн келген. Котормочу кыргыз тилине “май” деп жалпы мааниде бергени менен сөздүн маданий өңүтү жеткирилген эмес.

9-мисал: *yelek* [йелек] – чыптама, бешмант

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Демир уста сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 58:19	<i>Ver yeleşği geç kalmayalım.</i>	<i>Чепкенди бер кеч калбайбы.</i>

3.6-сүрөт. Демир уста менен кызынын диалогу

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 21.11.2022)

Yelek [йелек] сырткы кийимдин ичинен кийилчү колу жок жана кыска кийим (tdk.gov.tr). Салттуу түрдө Осмон империясынын мезгилинде жана азыркы күндө айрыкча аялдар кие турган, көбүнчө эки тарабында чөнтөктөрү бар жибек кездемеден, баркыттан же булгаарыдан тигилген кийим.

Котормочу буга эквивалент катары “чепкен” сөзүн колдонгон. Улутту улут катары таанытуучу өзгөчөлүктөрдүн башында тил жана улуттук кийимдер турары анык. Анан албетте улуттар аралык кийим түрү ар башка болору да талашсыз. Кыргыз улуттук кийимдеринин бири болгон чепкен – кабылбай, шырылбай эндей тигилген же ичи кабылып, сырты бош тигилген тыш кийим. «Алдына ат тарткан, үстүнө чепкен жапкан» деп макалда айтылгандай, кыргыз маданиятында башкы кийит катары берилчү, маанилүү сырт кийимдердин бири.

Фильмде дагы көрүнүп тургандай каарман кийген кийимдин жеңи жок, б.а. чепкенге окшобойт. Түрк тилинде *yelek* [йелек] жана *серкен* [жепкен] сөздөрү бир мааниде колдонулат. Котормочу *серкен* [жепкен] сөзүнө ылайык *чепкен* вариантын тандаган болушу да мүмкүн. Бирок бул жерде “чыптама” же “бешмант” вариантын колдонуу туура болмок (Жумакунова, 2009: 955).

Сунуштаган варианттарды деталдуу карай турган болсок, кыргыз улуттук сырт кийимдеринин бир түрү болгон чыптама, чермий – жеңсиз, бел жабылгандай же андан узун бычылып, жалаңкабат же ичтелип тигилет. Алгачкы чыптама териден, кийин кийиз, таардан, XVII кылымдын 2-жарымынан тарта ар кандай кездемеден кебез же жүн салынып, шырылып жасалган. XIX кылымдан баштап чыптамнын өңүрү, жакасы саймаланып же көбөөлөнүп тигиле баштаган. Азыркы кезде анын түрдүү кездемеден (мис., чийбаркыт, тукаба ж.б.) ар кандай формада тигилген түрлөрү бар (Асанов, 2003: 267). Ал эми бешмант аялдар, эркектер тең кийген жеңил тыш кийим. Кыргыздарда анын эки түрү белгилүү – жеңи узун бешмант жана жеңи кыска бешмант. Тигилиши боюнча тизеге жетип, ичи жүн салынбай ичтелген. Бешманттын бели кыпча, этеги кең, жакасы тик чыгарылган. (Асанов, 2003: 39). Демек, бул жерде “чыптама” деп берүү туура болмок.

10-мисал: *damga* [дамга] – тамга, белги, эн тамга

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Кара Тойгар сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 54:12	<i>Hangi aşiretin bu damga?</i>	<i>Бул эн тамга кайсы урууга таандык?</i>

3.7-сүрөт. Кара Тойгар менен жоокердин диалогу

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 21.11.2022)

Damga [дамга] бир нерсенин үстүнө белги коюу үчүн колдонулган курал, мөөр (Pakalın, 1993: 390). *Kâtip, kararı onaylamak için damgayı eline almıştı – Жазуучу чечимди ырастоо үчүн мөөрдү алды.* Мындан тышкары ал курал менен түшүрүлгөн белги, из, жазуу дегенди дагы билдирет. *Pulun üzerinde damga yoktu – Акчанын бетинде белги жок болчу.*

Эски түрк тилинде «tamga» [тамга], ал эми азыркы түрк тилинде “damga” [дамга], ошондой эле азербайжан тилинде “damga” [дамга], татарчада “tamga” [тамга], өзбек, жана уйгур тилдеринде “tamga” [тамга] деп айтылат. Түркмөндөрдө болсо (г-м өзгөрүүсү менен) “tağma” [тагма], орустарга дагы “tamga” [тамга] түрүндө өткөн. Аталган түшүнүк кыргыз тилинде “тамга” же “эн тамга белгилери” деп аталат. Эн тамгалар этногенезисти, этностук тарыхты, этностук маданиятты иликтеп үйрөнүүдө тарыхый жазма булактар, жер-суу, уруу-урук, эл аталыштары, элдик оозеки чыгармалардын маалыматтары менен катар негизги булактардын

бири болуп эсептелет. Аска, таш беттеринде, бейиттерде ж.б.у.с. эзелки эстеликтерде чегерилген тамга жана ушул сыяктуу белгилердин этностук тарыхты иликтөөдөгү ролу өтө зор.

Котормочунун *damga* [дамга] сөзүн “эн тамга” деп берүүсү абдан туура чечим болуу менен бирге котормо тилдин көрүүчүлөрүнө дагы абдан түшүнүктүү болот.

11-мисал: *pusatsız* [пусатсыз] – куралсыз

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Куртоглу сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 01:03:13	<i>Lakin biz seni ne ersiz bıraktık, ne de pusatsız.</i>	<i>Бирок биз да сени жоокерсиз да, куралсыз да таштаган жокпуз.</i>

Pusat [пусат] – курал, соот жана согуш шаймандары (tdk.gov.tr). Түрк жана алтай элдеринин маданиятында курал дегенди түшүндүрүп, эскирген сөздөрдүн катарына кирет. Түрк элинде “*at, avrat, silah*” [ат, аврат, силах] – “ат, аял, курал” деп айтылып жүргөн макалдын оригиналы “*at, avrat, pusat*” [ат, аврат, пусат] – “ат, аял, курал” болуп, мында куралга басым жасалат. Башка бир түшүнүк боюнча, түрк маданиятында эркектин мурутун, аялдын чачын жана аттын куйругун уруксатсыз кармашпайт. Аларды күч менен кесип салуу чоң акаарат деп эсептелип, аны *pusat* [пусат] менен гана жок кылууга болот. Котормочу кыргыз тилине “курал” деп жалпы мааниде берген.

12-мисал: *töre* [төре] – салт

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Сулейман шах сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 01:06:52	<i>Töremizi bilmezmiş gibi konuşursun Kara Toygar.</i>	<i>Салтыбызды билбегендей сүйлөйсүң да Кара Тойгар.</i>

Töre [төре] – бир коомдогу жазылбаган, каада-салт мыйзамдары жана эрежелери. Айрыкча эл оозунда мыйзам же сот деген мааниде да колдонулат

(tdk.gov.tr). Түрк тилиндеги эң байыркы жазма үлгүсү 735-жылы *törü* [төрү] (“мыйзам, салт, тартип” деген мааниде) түрүндө кездешет. Монгол тилинде өзгөчө “Чыңгыз хандын мыйзамдары” маанисинде колдонулган сөз XIII кылымда монгол тилинин таасиринде *töre* [төре] деген сөздөн *törü* [төрү] болуп өзгөргөн болушу мүмкүн. Котормочу “салт” деп аталган сөздү кыргыз тилине жалпы мааниде берген.

13-мисал: *basma* [басма] – басма

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Хайме ана сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
1-серия 01:49:13	<i>Ayktız şu basmaları bir de sen bak kızım.</i>	<i>Айкыз, тиги кийиздерди сен да бир барып, карап келчи кызым.</i>

Basma [басма] үстүнө басылып жасалган түстүү пахтадан жасалган кездеме (tdk.gov.tr). Котормочу фильмдеги көрүнүшкө (айланада жүндөрдү байкоого болот) карата “кийиз” деп берген өндүү. Тилекке каршы, бул жерде кийизди көрүүгө мүмкүн эмес. Каарман Хайме ана Айкызды өзүнө чакырып, үлгү сымал эки калың нерсени көрсөтөт. Бул жерде сүйлөмдүн дагы ката которулганы байкалат. Анткени *карап келчи* деп сүйлөмдүн мааниси өзгөрүп кеткен. “*Айкыз бул басмаларды сен дагы карап көрчү*” деп берсе туура болмок.

Төмөндө *basma* [басма] сөзү катышкан дагы бир сүйлөмдүн ката которулганын байкоого мүмкүн. Котормочу мында “кездеме” деп берет. Фильмди карап, чын эле кездеме экенин көрүүгө болот. Бирок бул жөнөкөй эле кездеме эмес, жазуулардын кездемеге түшүрүлгөн басмасы. Мындай нерселерге маани берүү котормонун так, түшүнүктүү болушун камсыздайт.

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Хайме ана сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
2-серия 34:44	<i>Getirdin mi basmaları?</i>	<i>Кездеме алып келдиңби?</i>

3.8-сүрөт. Хайме ананын келини менен диалогу

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 21.11.2022)

14-мисал: *pekmez* [пекмез] – бекмез (*кайнатылган мөмө ширеси*), шербет, сироп

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Селжан ана сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
2-серия 45:54	<i>Pekmez getirdim baba.</i>	<i>Сизге кыям алып келдим, ата.</i>

Pekmez [пекмез] жүзүм, ит мурун, инжир же тыт сыяктуу жемиштерди же болбосо кызылча, арчанын мөмөсү өңдүү кантка айлануучу айыл чарба азыктарын майдалап, кайнатуу жолу аркылуу даярдалуучу таттуу сироп.

Этимологиялык жактан алганда Огуз түрктөрүнөн келип чыгып, мурун “бекмес” деп аталган. Аталган сөздүн эң байыркы жазма үлгүсү Махмуд Кашгари тарабынан түзүлгөн “Дивану Лугати ‘т-түрк” сөздүгүндө кездешет. Жемиш бекмеси аталган дефрутум классикалык доордо пайда болгон. Византия доорунда азыркы Трабзон аймагында жибек курту үчүн тыт дарактары өстүрүлчү. Жергиликтүү армяндар бул дарактарды фарсча *petmez* [петмез] же *pekmez* [пекмез] деп аталган таттуу сиропту жасоо үчүн колдонушкан. Ал эми гректер *siraios* [сираиос] (σιραίος) деп аталган жүзүм ширесин жасашчу.

Котормочу *pekmez* [пекмез] сөзүн “кыям” деп которуп, кыргыз тилиндеги эквиваленти катары берүүгө аракет кылган. Кыям, мөмө-жемиштерден шекер кошулуп даярдалуучу таттуу азык. Ал кожогат, дан куурай, карагат, четин жана чычырканак ашы, алма, алмурут, өрүк, шабдалы, чие, гилас, коон, сабиз, кайналы,

жүзүм, апельсин, мандарин ж. б-дан кайнатылат. Даярдалашы тарабынан *pekmez* [пекмез] менен кыям окшош болсо да, кыям сөзүнүн түркчөдөгү эквиваленти – *reçel* [речел]. Ошондой эле, *pekmez* [пекмез] түрк маданиятында кыям сыяктуу эле эмес, дарылык касиети күчтүү бир тамак катары эсептелет. Бул жерде которуунун транслитерация жолун колдонуу аркылуу “пекмез” деп берүү туура болмок.

15-мисал: *çeyiz* [чейиз] – сеп

Сериясы/ Мүнөтү:	Халиме сүйлөп жатат	
	Түп нуска текст	Которулган текст
2-серия 45:54	<i>Hazır mı çeyizin?</i>	<i>Себиң даярбы?</i>

Çeyiz [чейиз] түрк маданиятында келинге даярдалган ар кандай буюмдардын топтому (tdk.gov.tr). Салт боюнча ал кыз нике курагына жеткенге чейин топтоло баштап, турмушка чыкканга чейин уланат. Ага көбүнчө колго жасалган килемдер, тигүү-саймалар, жаздыктар, көрпөлөр, сүлгү сыяктуу үй буюмдары кирет.

Çeyiz [чейиз] сөзүнүн кыргыз тилиндеги эквиваленти – сеп. “*Кымкаптын өөнүн эп кылган, Кыздарына сеп кылган, Баркуттун өөнүн эп кылган, Балдарына сеп кылган*” (Калык). Кыргыз маданиятында сеп – көркөм буюмдардын бир бүтүм жыйнагы. Кыздын төркүнүнөн барган жерине алып чыгуучу асыл-заада буюм кечелери. Ага уста-узчулуктун сырдуу кооздугу аркылуу бүткөн: шырдак, туш кийиз, шалча, ала кийиз, килем, сөйкө, желбирөөч, күбөк, чолпу, чачкан, кеп такыя, билерик, шакек, оймак, бой тумар, төөнөгүч, сыяктуу өздүк буюмдары, ат жабдыктары, жууркан-төшөктөрү, кийим-кечектери жана башкалар кирет (Акматалиев, 1996:182). Сеп жалпы түрдө эки улутта тең бир максатты көздөп, бирдей функция аткарат. Бул өңдүү түшүнүктөрдүн эки тилде тең болушу котормочунун ишин жеңилдетет. Кыргызча менен түркчө генетикалык жана типологиялык жалпы белгилер менен мүнөздөлгөн жакын тектеш тилдер болуп эсептелгендиктен, айтылышы боюнча айырмаланса да, мааниси бирдей болгон сөздөр арбын.

Л. С. Бархударов реалияга карата «башка тилде сүйлөгөн элдердин тажрыйбасында жок болгон буюмду билдирген сөздөр, түшүнүктөр жана кырдаалдар» деген түшүндүрмө берип, автордун изилдөөсүндө көрсөтүлгөн маанилер котормодо толук дал келүүчүлүк, толук эмес дал келүү жана дал келүүнүн жоктугу деп берилет (Бархударов, 1975:11). Бул жерде ошол изилдөөгө ылайык *seyiz* [чейиз] – *sen* деп берүү менен толук дал келүүчүлүк ишке ашкан десек болот.

16-мисал: *alp* [алп] – жоокер, аскер

Сериясы/ Мүнөтү:	Эртугрул сүйлөп жатат	
	Түп нуска текст	Которулган текст
2-серия 01:02:32	<i>Eğer bize yurt verirsen, karşılığında 2000 tane alp başın her dara düştüğünde arkanda olacak.</i>	<i>Эгер бизге жер берсең, ордуна 2000 аскер аласың сага жардамга келе турган.</i>

Alp [алп] сөзү “эр жүрөк”, “баатыр”, “алп” деген маанини билдирет (tdk.gov.tr). Демек, котормочу “*аскер*” деп жалпы мааниде берген. Котормо туура аткарылган деп эсептейбиз.

17-мисал: *muhafizlar* [муафызлар] – күзөтчүлөр

Сериясы/ Мүнөтү:	Тугрул бей сүйлөп жатат	
	Түп нуска текст	Которулган текст
2-серия 01:02:44	<i>Benim sarayımın muhafizları bundan fazla.</i>	<i>Менин сарайымдагы күзөтчүлөр андан көбүрөөк.</i>

Түркчөгө араб тилиндеги *hız* тыбышынан келген *muhafiz* [муафыз] сөзү *коруучу, сактоочу, күзөтчү* маанини билдирет (tdk.gov.tr). Бул жердеги контекстке ылайык эң туура вариант – *күзөтчү* сөзү. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө көрсөтүлгөндөй, кыргыз тилинде “күзөт” сөзүнүн мааниси – кароол, кайтаруу, көздөө, кароолго алуу жана көз салуу (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Экинчи бөлүк, 2019:114). *Күлчорону күзөткө, Аттандырып коюшту* («Семетей»). *Короого түшүрүлгөн жүктү күзөтүп олтургандардын шыбышы угулду*

(Абдукаимов). Сөздөрдүн эки тилде тең бирдей маанини камтыганына ылайык, которуу туура негизде ишке ашырылган десек болот.

18-мисал: *yemeni* [йемени] – 1. жоолук, 2. бут кийим (tdk.gov.tr)

Сериясы/ Мүнөтү:	Эпизоддогу кармаан сүйлөп жатат	
	Түп нуска текст	Которулган текст
2-серия 01:06:24	<i>72 parçasık yemeni.</i>	<i>72 даана көйнөк.</i>

3.9-сүрөт. Гүндөгдү менен кемпирдин диалогу

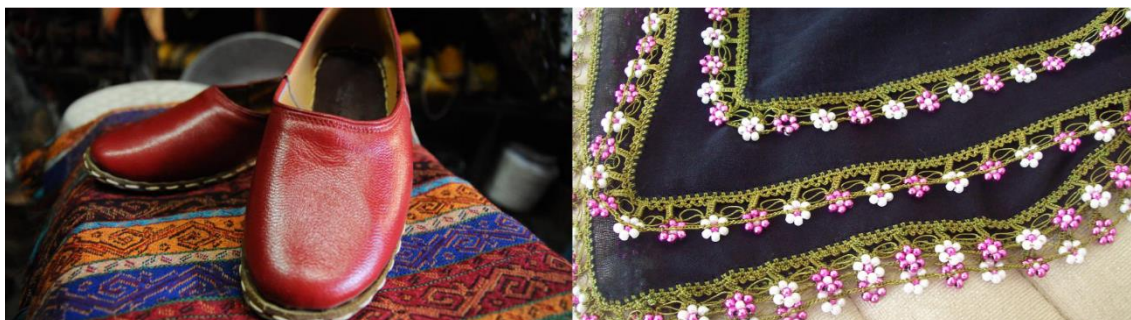
(www.trt.tv, акыркы кирүү: 20.12.2022)

Түрк тилиндеги *yemeni* [йемени] сөзүнүн кыргыз тилиндеги так котормосу – йемени (*саймалуу жука жоолук*). Калк арасында эң алгач Йеменде жасалып же Йемен аркылуу Индиядан келгени үчүн *yemeni* [йемени] деп аталып калганы айтылат. Ошондой эле төмөнкүдөй түркүлөр (түрк элдик ырлары) бар. “*Yemenimin yeşili / Ben kaybettim eşimi / Yemenim sende kalsın / Sil gözünün yaşını*”, *der bir İzmir türküsü. Diyar-ı bekir’de ise*, “*Yemenim turalıdır / Sevdğim buralıdır / Yârimi eller almış / Ciğerim yaralıdır.*” (*Жоолугумдун жашылы, жоготконум жолдошумду. Жоолугум сенде калсын, аарчы көзүңдүн жашын*) Измир түркүсү, “*Yemenim turalıdır / Sevdğim buralıdır / Yârimi eller almış / Ciğerim yaralıdır.*” (*Жоолугум өрүлгөн, сүйгөнүм бул жактык. Жарымдан ажырап, жүрөгүм жаралуу*) Диярбакыр түркүсү.

Аталган сөздүн экинчи мааниси *бут кийим* (*мурду кайкалаган жеңил бут кийим*) (Жумакунова, 2009: 956). Үстү кызыл же кара териден, таманы болсо тарамыштай катуу калың териден жасалуучу такасыз бут кийим ушундай аталган. Эски убактарда абдан кеңири колдонулган үчүн *Yemenicilik* [йеменижилик] – Йеменизм деген түшүнүк болгон. Көптөгөн шаарларда “*Yemeniciler Çarşısı*” [йеменижилик чаршысы] – йемени бут кийим базарлары кездешип, Йеменден Алеппого, ал жактан Анадолу тарапка келгени калк арасында айтылат.

Фильмде да көрүнүп тургандай *yemeni* [йемени] сөзүнүн бул жерге ылайык туура эквиваленти – *жоолук*. Жогоруда *pastırma* [пастырма] сөзүн анализ кылып жатканда белгилеп өткөндөй, бул жерде дагы *йемени жоолук* деп которуунун транслитерация ыкмасын колдонууга мүмкүн. Көрүүчү жоолук экенин визуалдык түрдө көрүп, анын түрк тилинде *йемени* деген аталыштагы түрү экени менен дагы таанышат. Мындан тышкары *жоолук* сөзүнүн түркчөдөгү негизги эквиваленти – *başörtü* [башөртү] экенин белгилей кетели.

Ал эми котормочунун *көйнөк* деп бергени, одоно ката болуп саналат. Азыркы мезгилде жоолуктан тигилген жайкы көйнөктөрдү *yemeni elbise* [йемени элбисе] – йемени көйнөк же жоолуктан тигилген көйнөк деген ат менен кездештирүүгө болот. Ошентсе да мындай түшүнүк эски убакта болбогонун, кийинчерээк пайда болгону белгилүү. Фильмде болсо кандайдыр бир ага окшош нерсени же болбосо көйнөк эмес, жоолукту көрөбүз. Демек, кино которуудагы артыкчылык – которуп жаткан нерсенин кандай экенин көрө алуу мүмкүнчүлүгүн сунганында. Эгер аны көрбөй эле текстти гана которуу менен иш алып баруу айрым каталарга жол берерине анализ учурунда да көп ирет күбө болдук. Туура котормону ишке ашыруу үчүн котормочу тиешелүү бардык мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланса сапаттуу котормо жүзөгө ашат деген пикирдебиз.

3.10-сүрөт. Йемени бут кийими

3.11-сүрөт. Йемени жоолугу

19-мисал: *dergâh* [дергях] – 1. ибадаткана, текке. 2. тар. султан сарайы

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Ибн Араби сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
5-серия 23:46	<i>Geç kalmayalım dergâhta bekleyenlerimiz var.</i>	<i>Кеч калбайлы, бизди медреседе күтүп жатат.</i>

Фарс тилинде “*эшик*” деген маанини билдирген *der* сөзүнүн аягына *gâh* мүчөсүнүн кошулуп айтылышы аркылуу келип чыккан *dergâh* [дергях] сөзүнүн мааниси – “*эшик тарап*”. Термин катары көптөгөн Ислам жана түрк мамлекеттеринде, айрыкча Селжуктарда кээде *bârgâh* [бяргях] сөзүнө синоним катары жана *падыша сарайы* деген мааниде колдонулган (islamansiklopedisi.org.tr). Осмон доорунда сопулардын ибадат кылуу менен муршиддерге сопулук (суфизм) боюнча билим берүүчү диний уюмдары *dergâh* [дергях] деп аталчу. Алсак, сопулук, суфизм – VII кылымдын ортосунда IX кылымдын баш чендеринде түптөлө баштаган ислам дининдеги мистикалык агым. IX кылымда сопулуктун ири өкүлдөрү агымдын теориясын жана практикасын иштеп чыгышкан. Осмон түркчөсүндө жазылган тексттерде *dergeh* [дергех] катары колдонулган *dergâh* [дергях] сөзү аркылуу жасалган көптөгөн сөз айкаштары жана татаал атоочтор кездешет. Мисалы, *dergâh-ı âlî* [дергях-ы ыальи] же *dergâh-ı muallâ* [дергях-ы муалля] деген сөз айкаштары падыша сарайы деген маанини билдирет.

Котормочу аталган сөздү кыргыз тилине окшоштуруу ыкмасы аркылуу *медресе* деп берген. Медресе (ар. дараса – үйрөнүү) – чыгыш өлкөлөрүндө диний жогорку жана орто окуу жайы. Медреселер жөнүндөгү маалыматтар VII-IX

кылымга таандык. Анда динден башка философия, укук таануу, филология, астрономия, математиканы окутушкан. Айрым өлкөлөрдө ислам университеттери деп аталган: Азхар (Египет), Зейтун (Тунис), Алигария (Индия), Пеншат (Пакистан), Анкара (Турция) ж. б. Орто Азияда медреселер X. кылымда пайда болгон. 18–19-саны көбөйүп, Кокон шаарында эле 50 медресе болгон (Асанов, 2003:153). Бирок, фильмде сөз болуп жаткан *dergâh* [дергях] сөзү *медресеге* толук эквивалент боло албайт. Анткени фильмдеги контекстке ылайык, дервиштер ибадат кылуучу жай – текке деген маанини камтыйт. Осмон империясынын доорунда теккелер – дервиштер чогулуучу, диний жана адеп-ахлактык тарбия берүүчү, адамдарды тарбиялоочу мекемелер болгон. Ошондой эле жолоочулар бекер жатып, тамактанып кетүүчү маанилүү жай болгон. Медреседе мугалим – мударис болсо, теккеде – мүршид, медресе окуучусу – талип, теккеники – мүрид деп аталып, жалпы функциялары окшош экендигине карабастан айырма бар. Медресеге белгилүү жаштан баштап кабыл алынса, теккеге бардык адамдардын баруу мүмкүнчүлүгү болгон. Фильмдеги биз карап жаткан сүйлөмдүн ээси каарман – Ибн Араби суфизм агымынын “улуу шейхи” болуп саналат. Демек, жогоруда айтып өткөндөй *dergâh* [дергях] сөзүн транслитерация жолу аркылуу *дергях* же болбосо эквиваленттик ыкма катары *текке* деп берүү туура болмок.

Аталган сөз катышкан дагы бир мисалды карап көрсөк, мында котормочу *dergâh* [дергях] сөзүн которгон эмес. Мында котормочу котормонун таштап кетүү ыкмасын колдонгон.

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Дервиш сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
6-серия 01:02:03	<i>Hekimi alıp, dergaha geçelim.</i>	<i>Дарыгерди чакырып келейин.</i>

20-мисал: *şövalye* [шөвалие] – рыцарь, жоокер

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Титус сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
5-серия 37:08	<i>Kaleye git, şovaliyeleri al. Halep yolunda tepelerine bineceğiz.</i>	<i>Сепилге жөнө, жоокерлердин баарын чогулт. Биз Алеппонун бардык жолун торойбуз.</i>

3.12-сүрөт. Рыцарлар жортуулда
(www.trt.tv, акыркы кирүү: 20.11.2022)

Түркчөгө француз тилиндеги *chevalier* сөзүнөн келген *şövalye* [шөвалие] сөзүнүн биринчи мааниси: Байыркы Римдеги 3 класстын экинчисине мүчө жаран, экинчи мааниси: орто кылымдардагы Европада атайын даярдыктан өткөн, белгилүү бир идеалдарга ээ болгон асыл, атчан жоокер (tdk.gov.tr). (“*Niğbolu muharebesine birçok Fransız asilleri ile şövalyeler ve Almanlar iştirak etmişlerdir.*” *Falih Rifki Atay* – “*Никополдогу салгылашууга көптөгөн француз дворяндары, рыцарлары жана немистер катышкан*”. *Фалих Рыфкы Атай*). Үчүнчү мааниси: феодалдык түзүлүштөгү дворяндык наамдардын эң төмөнкү баскычын билдирсе, төртүнчү маанисинде азыркы Франция өкмөтү тарабынан берилүүчү ардак грамота жана орден (Шевалье).

Котормочу эквиваленттик которуу ыкмасын колдонуу менен *şövalye* [шөвалие] сөзүн *жоокер* деп берген. Жалпылап алганда, туура. Бирок, деталдуу карап көрсөк, сүйлөмдү айтып жаткан каарман Титус – рыцарь. Ага ылайык анын

жоокерлери дагы рыцарлар. Тактыкты сактоо үчүн жоокер эмес, рыцарь деп берүү ылайыктуу болмок.

21-мисал: *otağ* [отаг] – чоң чатыр, алачык, ордо

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Куртоглу сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
5-серия 48:25	<i>Öz baban yatağa düşmüşken otağına konulan sensin.</i>	<i>Атаңдын ооруп жатканынан пайдаланып, сен анын ордуна отургуң келди.</i>

Otağ [отаг] сөзү түркчөдө чоң, жасалгаланган чатыр дегенди билдирет (tdk.gov.tr). Котормочу бул сөздү контексттик ыкманы колдонуу менен *анын ордуна* деп которуп, *otağ* [отаг] сөзүнүн так мааниси берилген эмес.

Түрк тилдүү элдерде орто кылымдардагы уруу төбөлдөрү, кол башчылар, бектер жана кагандар (хандар) жашоочу чатырлар ордо деп аталган. Ал коштун ортосундагы ыңгайлуу же көрүнөө жерге тигилген боз үйдөн, аба ырайынын шартына жараша сайма ак чатырдан туруп, аскер жүрүштөрүндө же бир жерден экинчи жерге журт которууда ыңгайлуу болгон. *Otağ* [отаг] сөзүн *ордо* деп берүү адекваттуулукка жакын деген пикирдебиз.

22-мисал: *ok* [ок] – ок, жебе

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Алпаргуу сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
5-серия 52:34	<i>Beyim bu haçlı ok.</i>	<i>Бейим, бул чырымчылардын жаасы.</i>

3.13-сүрөт. Курдоглу менен Алпаргунун диалогу

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 22.11.2022)

Түркчө *ok* [ок] сөзүнүн мааниси кыргыз тилиндеги “ок”, “жебе” сөзү менен бирдей. Б.а., жаа менен атылуучу, учунда учтуу темири бар, ичке жана кыска жыгач. Котормочу *ok* [ок] сөзүн *жаа* деп берген. Фильмде жебе жөнүндө сөз болот.

23-мисал: *heybe* [хейбе] – куржун

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Халиме сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
5-серия 55:50	<i>Hadi git heybedeki etleri al.</i>	<i>Бар да, кургатылган этти алып кел.</i>

3.14-сүрөт. Халиме менен Йигиттин диалогу

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 20.12.2022)

Heybe [хейбе] сөзү түркчөдө ат, эшек өндүү минүүчү жаныбарлардын ээринен кийилүүчү же ийнине көтөрүп жүрүүчү, ортосу бириктирилип килемден жасалган жана ичине буюмдарды сактоо үчүн колдонулган эки көздүү баштык деген маанини билдирет (tdk.gov.tr). (“*Hava sıcak, yol çorak, gitgide / Azalmıştı yiyecek heybede*” - Enis Behiç Koryürek – *Күн ысык, жол такыр, барган сайын куржундагы тамак азайып баратат.* – Энис Бехич Корйүрек). Аталган сөздүн кыргыз тилиндеги эквиваленти – *куржун*. Куржун кыргыз маданиятында байыркы убактардан бери колдонулуп келген. (Терме же жөнөкөй таардан, килемден ортосу бириктирилип, артынып жүрүүгө ыңгайланып жасалган эки көздүү баштык.) (Асанов, 2003:124).

Фильмде котормочунун *heybe* [хейбе] сөзүн таштап, *кургатылган этти* деп этке кошумча сүрөттөмө берүү менен которгону ката болуп саналат. *Куржундагы этти* деп берүү туура болмок.

24-мисал: *gedeleç* [геделеч] – жебе салынуучу баштыкча, саадак

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Карыя сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
5-серия 01:37:34	<i>Gedeçlerinizden birer ok alın.</i>	<i>Колуңарга бирден жебе алгыла.</i>

3.15-сүрөт. Карыянын жаш балдар менен болгон сөзү

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 20.12.2022)

Эски түркчөдөгү *gedeleç* [геделеч] сөзү жебе салынуучу баштыкча деген маанини билдирет (tdk.gov.tr). Кеп болуп жаткан сөз *sadak* [садак], *okluk* [оклук] сөздөрү менен синоним катары колдонулат. Мында аталган сөз которулбай калган. *Gedeç* [геделеч] сөзүнүн кыргызча эквиваленти – *саадак*. “*Саадактарыңардан бирден жебе алгыла*” деп которуу туура болмок. Ал эми саадак, кыргыз жоокер жана мергенчилери жебе салуу үчүн колдонуп, тери, кайыш, кийиз, таар жана жука темирден жасалуучу, бети жана ооз жагы түрдүүчө асемделип, четтери чачыланып кооздолгон кутуча же баштыкча болгон. Ага далыга асына тургандай же курга илингендей эки түрдүү боо тагылган. Көлөмү жебелердин санына, узундугуна жараша жасалган (Асанов, 2003:193).

25-мисал: *kandil* [кандил] – чырак, лампа

Сериясы/ Мүнөтү:	Гүндөгдү сүйлөп жатат	
	Түп нуска текст	Которулган текст
5-серия 01:40:19	<i>Bu kandiller neden yanmıyor?</i>	<i>Эмне үчүн жарык күйгүзүлгөн эмес?</i>
		

3.16-сүрөт. Гүндөгдү менен Абдурахман баатырдын диалогу

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 20.12.2022)

Kandil [кандил] сөзүнүн түркчөдөгү мааниси – май куя турган жана билик өткөрүүгө ылайыкталган жарык кылуучу буюм, б.а. чырак (tdk.gov.tr). (*Gece kandili birdenbire sönmüş, oda zifiri karanlık kesilmişti. - Ömer Seyfettin. – Түнкү чырак күтүлбөгөн жерден өчүп, бөлмөнүн ичи караңгы болуп калды. Өмер Сейфеттин.*)

Котормочу бул жерде *жарык* сөзүн эквивалент кылып, жалпы түрдө берген. Фильмде дагы көрүнүп тургандай, *чырак* деп берүү эң эле туура болот. Эгер сөз болуп жаткан чырак кыргыз тилинде жок болуп, кыргыз маданиятына тааныш эмес болсо, анда жалпылоо иретинде котормочу берген вариант туура болуп саналмак. Бирок, тектеш улуттар болгону үчүн чырак кыргыз маданиятында дагы кеңири тараган. Мурда сөөк, чопо, кийин калдыркан темир, колодон жасалган чырактар пайдаланылып, керосин пайда болгонго чейин анын ордуна сызгырылган май колдонулган. Бара-бара чырак жөнөкөй май чырактан азыркы электр чыракка чейин өзгөрдү.

26-мисал: *çarut* [чапут] – эски чүпүрөк

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Демир уста сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
5-серия 01:04:31	<i>Şu çarutları sökün.</i>	<i>Туш кийизди чечкиле.</i>

3.17-сүрөт. Демир устанын сөзү

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 20.12.2022)

Çarut [чапут] сөзү түркчөдө эски-уску (кийим), чүпүрөк-чапырак, айрык, жырткык деген мааниде колдонулат (tdk.gov.tr).

Фильмде жыгачтарга ортосун тосуу үчүн байланып, жабылган ак чүпүрөктөрдү көрүүгө болот, котормочу берген *туш кийизди* эмес. Фильмдин орусча котормосунда бул кырдаал “снимите ковры” (килемдерди чечкиле) деп берилген. Эгер фильм орус тилинен которулган болсо, анда ката орусчага которгон котормочунуку албетте. Бирок, кандай гана болбосун фильмде көрүп жаткан нерселер менен айтылган сөздөр дал келиши керек эмеспи.

27-мисал: *otakbaşı* [отак башы] – он башы, *bölükbaşı* [бөлүкбашы] – жүз башы

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Күзөтчү сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
3-серия 01:38:50	<i>Sarıbörüyü tanırız elbet ama kendisi artık otağ başı değil bölükbaşı oldu.</i>	<i>Биз сарыбөрүнү билебиз албетте. Бирок ал азыр жөн гана аскер башчы эмес, бүтүндөй аскер башчысы.</i>

Моде Шанүй доорунда (б.з.ч. 200-ж) чатыр же ордолор Манга деп аталган 9 же 10 кишиден турган аскер бөлүктөрү болгон. 10 кишиден турган кошуунду жетектеген жоокерлерге “Отаг башы” наамы берилчү. Демек, ал мезгилде бир ордо 10 жоокерден турган. Селжуктардын доорунда манга же ордолордун башында турган жоокер “Отак башы” деп аталган. “Отак” сөзү “Отаг” сөзүнүн өзгөргөн формасы. Ал эми Осмон империясынын мезгилинде 10 кишиге жооптуу аскерге “Ода башы” наамы берилип, “Ода” сөзү дагы “Отаг же отак” сөздөрүнүн өзгөргөн формасы болгон. Аталган наамдар азыркы “Он башы” наамына туура келет.

Котормочу *otakbaşı* [отак башы] сөзүн сүйлөмдө *аскер башчы* деп гана берген. Ал эми көчмөн элдерде, анын ичинде кыргыздарда аскерлердин түрүнө, курамына карата атчан аскер, жөө аскер, ал эми түзүлүшү боюнча ондук, жүздүк, миндик, түмөн, кошуун, кол ж.б. болуп бөлүнгөн. Аскер башчыларды болсо он башы, жүз башы, миң башы, түмөн башы, кол башчы ж.б. деп аташкан. Демек жөн гана *аскер башчы* эмес, *он башы* деп которууда тактык сакталат. Ал эми *bölikbaşı* [бөлүкбашы] – жүз башы деген маанини туюндуруп, сүйлөмдү: “*Сарыбөрүнү билебиз, албетте. Бирок, ал азыр жөн гана он башы эмес, жүз башы болгон*” деп которуу туура болмок.

28-мисал: *gazi olmak* [гази олмак] – согуштан аман кайтуу

Сериясы/ Мүнөтү:	Курдоглу сүйлөп жатат	
	Түп нуска текст	Которулган текст
3-серия 49:57	<i>Düşmanınızın varlığı bize gazi olmanın, sehat olmanın kapısını açar.</i>	<i>Душмандарыбыздын жаныбызда болгону бизге чечкиндүүлүктү, чыдамкайлыкты алып келет. Өлгөндөр шейит болушуна жол ачат.</i>

Gazi [гази] сөзүнүн түркчөдөгү мааниси: 1.дин гази/казы, дин үчүн күрөшкөн, динсиздерди жеңген. 2.Гази (*өзгөчө эрдиктери үчүн өкмөт тарабынан айрым кишилерге, шаарларга берилген наам*). *Gazi Mustafa Kemal* – Гази Мустафа Кемал. 3. тар. гази (алтын тыйын). 4.согуш ардагери (Жумакунова, 2005: 278). Гази наамы айрыкча Осмон империясынын доорунда аскерлерге жана башчыларга берилген. Алсак, Баттал Гази – VII кылымда жашаган бир түрк жоокери. Эртугрул

Гази – Кайы уруусунун башчысы жана Осмон Газинин атасы. Гази Эвренос Бей – Осмон империясындагы баш командачы. Гази Осман Паша – Осмон империясындагы аскер ж.б. Ал эми *gazi olmak* [гази олмак] – гази/казы болуу, согуштан аман кайтуу деген маанини билдирет. Сүйлөмдө *gazi olmak* [гази олмак] сөзү кыргыз тилине *чечкиндүүлүк, чыдамкайлык* деп негизсиз түрдө берилген. Мындан тышкары сүйлөм дагы ката жана узун түрдө которулган. Фильм которууда сүйлөп жаткан каармандын сөзү менен котормо тил айкалышуусу керек болот. Бул сүйлөмдү “*Душмандарыбыздын болушу биздин согуштан аман-эсен кайтуубузга, шейит болуубузга себепчи болот*” деп которуу туура болмок.

29-мисал: *mızrak* [мызрак] – найза

Сериясы/ Мүнөтү:	Дундар сүйлөп жатат	
	Түп нуска текст	Которулган текст
4-серия 02:01:36	<i>O ayı atsamı tam parçalayacağı sırada babam gelip mızragıyla ayıyı öldürmüş.</i>	<i>Ошол убакта аюу Курдоглуна чабуул коёт. Анан менин атам келип, бычак менен аюуну сайып өлтүргөн.</i>

Mızrak [мызрак] сөзү узун саптуу, темир учтуу курал дегенди билдирет (tdk.gov.tr). Анын кыргыз тилиндеги эквиваленти – найза. Ал түз, катуу жыгачтан жасалып, учуна кош миздүү, учтуу жана бөрү тил кыма бекитилген. Найза аңчылыкта жана жоокерчиликте колдонулган. Анын сабы четин, кайың, арча, жаңгактан, кымасы болсо таш, сөөк, жез, темир, болоттон жасалган. Кыргыздарда жыгач, бөрү тил жана түпөктүү деген найза түрлөрү болгон. Ал эми котормочу *mızrak* [мызрак] сөзүн бычак деп которгон.

30-мисал: *karargâh* [карагрях] – ордо, штаб

Сериясы/ Мүнөтү:	Авчин сүйлөп жатат	
	Түп нуска текст	Которулган текст
3-серия 01:38:55	<i>Karargahta mı?</i>	<i>Ал азыр өзүндөбү?</i>

Karargâh [караргях] сөзүнүн түркчөдөгү мааниси: 1. жайгашкан жер, турук, парк. 2. аск. ордо, штаб, кошуундун убактылуу өргүгөн жери (tdk.gov.tr). Бул сөздү котормочу *өзүндө* деп которуп, азыркы мезгилде бир чоң кызматта иштеген адамдын кабинетине келип, катчысынан “... өзүндөбү?” деп сураган өңдүү элес калтырган. Мында ошол мезгилдин шарттарына ылайык “*ордо*” деп которуу туура болот.

31-мисал: *kışlak* [кышлак] – 1. кыштоо. 2. кыштак

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Демир уста сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
6-серия 29:40	<i>Neyse kışlakta görüşürüz selametle.</i>	<i>Буюрса отурукташкан жерден көрүшөбүз. Жакшы кал.</i>

Kışlak [кышлак] сөзү түркчөдө көчмөн уруулардын мал-жандыгы менен жайлоодон түшүп, отурукташкан аймагы (tdk.gov.tr). Эски түрк доорунда кыш мезгили келгенде көчмөн түрктөр жайлоодон түшүп кыштоодо, ал эми жай мезгили келгенде жайлоодо күн өткөрүшкөн. *Kışlak* [кышлак] сөзү эң алгач Ирк Битиг (б.з.ч. 900-ж.) жазууларында колдонулган. (*yaşıl kaya yaylagım, kızıl kaya kışlagım ol* – жашыл тоодой жайлоом, кызыл тоодой кыштоом бол) Эски түркчөдөгү *kış* [кыш] сөзүнө +*la* [ла] мүчөсүн улоо менен *kışla* [кышла] этиши, ал эми *kışla* [кышла] этишине +*ğ* [ыг] мүчөсү уланып, *kışlak* [кышлак] сөзү келип чыккан.

Котормочу *kışlak* [кышлак] сөзүн сыпаттоо ыкмасы менен *отурукташкан жер* деп берген. Бирок, *kışlak* [кышлак] сөзүнүн кыргыз тилиндеги эквиваленти – 1. кыштоо; 2. кыштак (Жумакунова, 2005: 518). Бул жердеги контекстке ылайык *кыштоо* деп которуу туура болмок.

32-мисал: *börk* [бөрк] – бөрк

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Кардинал сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
7-серия 27:09	<i>Şehzadem börkünüz.</i>	<i>Шахзадам баш кийимиңиз.</i>

3.18-сүрөт. Кардинал менен Йигиттин диалогу

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 19.12.2022)

Börk [бөрк] – жаныбарлардын терисинен жасалган баш кийим (tdk.gov.tr). Бөрк сөзүнө карата кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө төмөнкүдөй түшүндүрмө берилет: 1. Төбөсү бийик тебетей. *Бөрк ал десе, баш кескен* (“Семетей” С.К.). *Көк сүлөөсүн бөрк кийген Берметтин Элечек ороп башына* (“Саринжи-Бөкөй”). 2. Мыктын балка менен ура турган жагындагы тегерек башы. *Мыктын бөркү* (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Биринчи бөлүк, 2019: 287).

Котормочу мында *börk* [бөрк] сөзүн баш кийим деп жалпылоо иретинде которгон. Активдүү колдонулбаса дагы кыргыз тилинде *бөрк* сөзүнүн бар экендигине байланыштуу, котормодо аны берүү көрүүчүнүн маалыматтуулугун дагы арттырып, котормонун так берилишин камсыздайт. Ошондуктан, *börk* [бөрк] сөзүн *бөрк* эквиваленти менен которуу туура деп эсептейбиз.

33-мисал: *berat* [берат] – 1. жардык. 2. күбөлүк, патент

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Эртугрул сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
7-серия 28:45	<i>Bugün El-Aziz obanızda veba var diyerek beratı yırtıp attı.</i>	<i>Бүгүн Эл-Азиз кара тумоого байланыштуу келишимди айрып, тытып салды.</i>

Berat [берат] сөзүнүн түрк тилиндеги мааниси: 1. султан тараптан чыгарылган жардык. 2. өкмөт тарабынан берилген күбөлүк, патент (tdk.gov.tr). Буга байланыштуу *berat gecesi/kandili* (берат гежеси/кандили) деген түшүнүк бар, ал Азирети Мухаммедге пайгамбарлык берилген түн, Шаабан айынын он беши

дегенди билдирет. Котормочу *berat* [берат] сөзүн кыргызчага *келишим* деп которгон. Контекстке ылайык *жардык* деп которуу так жана туура болмок.

34-мисал: *dadı* [дады] – бала багуучу, няня

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Лейла сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
7-серия 32:03	<i>Dadıcığım, dayım için çok endişeleniyorum.</i>	<i>Энеке, байкеме кабатыр болуп жатам.</i>

Dadı [дады] сөзү бала багуучу киши дегенди түшүндүрөт (tdk.gov.tr). Көбүнчө алар чоң үйлөрдө иштеп, үй кожойкесине отчет беришет. Азыркы заманбап “дадылар” үйдөгү башка кызматчылар сыяктуу шарттарга жана кожоюндардын чечимдерине баш ийүү менен же күндүз же болбосо жатып иштешет. Бирок, “дадылар” башка бала багуучулардан бир аз айырмаланат. Бала багуучу өзүнүн үйүнөн башка жерде иштеп, өзү жашаган өлкөгө жараша эс алуу күнүн колдонот же колдонбойт. Бала кароо менен бирге үй кожойкесине да жардам берет. Ал эми “дадыга” баланы тарбиялоо жана багуу милдети тапшырылат. Алар көбүнчө окуучуларынын үйүндө калышат жана үй-бүлөнүн мүчөсү болуп эсептелинет. XIX жана XX кылымдын баштарында бул түшүнүк “медайым” катары колдонулган. Ошондой эле жалданган аял сүт эне катары наристени эмизиши керек болчу. Бүткүл дүйнө жүзүндөгү европалык колониялык империялардын башкаруучуларынын үйлөрүндө нянялар болгон. Европадагы административдик кызматкерлердин балдарынын жергиликтүү аялдардын камкордугуна ишенип берилгендиги колониялык коомго мүнөздүү өзгөчөлүк болгон. Колониялык мезгилдеги нянялар көбүнчө бала кезинен карылыкка чейин кожоюнунун үйүндө жашап, кызмат абалына жараша бир нече муундун камын көрүшкөн. Административдик кызматкерлер өздөрүнүн “үйлөрүнө” же башка колонияга жөнөтүлгөндө, бул нянялар дагы ал үй-бүлө менен кеткен.

Фильмде котормочу *dadı* [дады] сөзүн *энеке* деп берген. Жалпылап алганда, фильмдеги каарман Лейла менен аны кароочу аялдын (сүт энеси десек дагы болот) ортосундагы мамиле абдан жакын болгондуктан, котормочу берген вариант так

эквивалент боло албаса да, контекстти бузбайт. *Эжеке* деп дагы берүүгө мүмкүн болмок. Мындан тышкары, сүйлөмдө *dayı* [дайы] сөзү *байке* деп берилген. Бирок, *dayı* [дайы] сөзүнүн түркчөдөгү мааниси: эненин эркек бир тууганы, б.а. таеке дегенди түшүндүрөт. Туугандык байланышты билдирген сөздөрдү которууда тактыкка көңүл бөлүү кажет. Бул контекстте котормочу берген *байке* сөзүн ырастоо үчүн түп нуска тилдеги сөз *ağabey* [агабей] болушу керек. Тилекке каршы, андай эмес. Демек, бул жерде *dayı* [дайы] сөзүн– *таеке* деген эквиваленти менен которуу туура болмок.

35-мисал: *zindan* [зиндан] – зиндан; *mahzen* [махзен] – жертөлө

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Эсма сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
7-серия 01:05:58	<i>Zindanlara giden gizli bir mahzen var.</i>	<i>Жер төлөөнүн жашыруун эшиги бар.</i>

Zindan [зиндан] туткунда кармалган кишилер турган жер (tdk.gov.tr). Котормочу контексттик которуу ыкмасын колдонуп, *zindan* [зиндан] сөзүн – *жертөлө*, ал эми *mahzen* [махзен] сөзүн – *эшик* деп берген. *Mahzen* [махзен] сөзү жеркуй, бир нерсе сакталган жай, погреб, депо (*жер алдындагы*), жер төлө (tdk.gov.tr). Эки сөздүн тең эквиваленти бар болгонуна байланыштуу сүйлөмдү эквиваленттик ыкма менен төмөнкүчө которуу туура болмок: *Зындандарга алып баруучу жашыруун жер төлө бар.*

36-мисал: *kadı* [кады] – казы; *efendi* [эфенди] – эфенди, мырза

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Насыр сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
7-серия 01:34:24	<i>Kadı efendi, altın dolu keseleri kuşağına doldururken tehlikeyi hiç düşünmüyordun.</i>	<i>Кади таксыр, чөнтөгүңө алтынды салып жатканда кооптуу экенин түшүнгөн жок белең?</i>

3.19-сүрөт. Насыр менен соттун диалогу

(www.trt.tv, акыркы кирүү: 20.12.2022)

Арабча *qādī* (кади) сөзүнөн келген *kadı* [кады] сөзүнүн түркчөдөгү мааниси кады, казы жана сот. Алар Танзимат дооруна (Осмон империясындагы биринчи конституциянын кабыл алынышынан кийинки, 1839-жылдан 1876-жылга чейинки модернизациялык ыслаттардын (жана алардын жүргүзүлүш доорунун) адабиятта кабыл алынган аталышы) чейинки мезгилде ар түрдүү соттук процесстерге, Танзимат менен Медени канун ортосундагы мезгилде бир гана үйлөнүү, ажырашуу, алимент, мураска байланыштуу доолорду караган соттордун башчысы болгон (tdk.gov.tr). *Kadı* [кады] сөзүнүн кыргызчадагы эквиваленти – казы. Казы – мусулман өлкөлөрүндө мусулман укугунун жана үрп-адаттарынын негизинде иш алып барган адам (укук таануучу). Казылыкка – жогорку катмардан чыккан жана медресени бүтүргөн, мусулман укугун өздөштүргөн, муфтийлер тарабынан кабыл алынуучу экзаменден өткөн адамдар гана хан тарабынан дайындалган. Алар соттук функциядан башка диний кызматтарга орношууга, мамлекеттен айлык алууга акылуу болушкан. Орто Азия хандыктарында XIX кылымда казылар сот системасынын түзүлүшүнө байланыштуу: 1. Казы-калян – жогорку сот; 2. Казы-кузат – каляндан кийинки экинчи орунду ээлеген ага сот; 3. Казы-аскер-соту; 4. Казы-раис болуп бөлүнүшкөн. Айрым учурда Казыларлар үй-бүлө, дин жана мурастао иштерин кароо менен чектелген. Египет, Тунис, Түрк ж. б. мусулман өлкөлөрүндө шарият сотторунун жоюлушу менен Казы интернаттары жабылган. Кыргызстанда жана Орто Азияда Казы соттору 1927–28-жж. биротоло жоюлган (Асанов, 2003: 94). Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *казы* сөзүнө карата төмөнкүдөй түшүндүрмө берилген: Сурак жүргүзүүчү адам – сот. Казынын

милдети граждандык жана кылмыш иштерин тескөө. *Ойротту билген казы – деп* (“Манас” С. О.). *Казыга салып, жүз камчы балак урдурду* (Жантөшев). *Атасы казы айтылуу, Адамдан чыккан бу бир куу* (Тоголок Молдо) (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Биринчи бөлүк, 2019: 648).

Котормочу *kadı* [кады] сөзүн *кади*, ал эми ага кайрылуу иретинде айтылган *efendi* [эфенди] сөзүн *таксыр* деп которгон. *Efendi* [эфенди] сөзүнүн түркчөдөгү маанилери: 1. эск. билимдүү кишилердин атына кошулуп айтылган урмат көргөзгөн кайрылуу. 2. кара жумуш аткарган кишилерге «бей» кайрылуусунан айырмалоо үчүн колдонулган кайрылуу. 3. жентлмен, адептүү, сылык. 4. кожоюн, сөзү өтүмдүү киши (Жумакунова, 2005:224). Аталган сөз түркологдор туш болуучу эң кенири таралган реалиялардын бири болуп саналып, адатта Ага (Ага), Efendi (Эфенди), Веу (Бей), Раға (Паша), Ханым (Ханым) өңдүү реалиялар ысымдан кийин айтылганда, ысымдын бир бөлүгү катары каралып, которулбайт. Транслитерация жолу аркылуу берилет. Адабий тексттерде же кинодо оригиналдуу версияны сактаган жакшы, анткени мындай сөздөр улуттук колоритти чагылдырат.

37-мисал: *taife* [таифе] – уруу, тайпа

Сериясы/ Мүнөтү:	Айкутлук сүйлөп жатат	
	Түп нуска текст	Которулган текст
8-серия 33:31	<i>Bir Türkmen taifesinin bir lafi vardır.</i>	<i>Түрктөрдүн жакшы макалы бар го.</i>

Taife [таифе] сөзү түркчөгө фарс тилинен кирип, топ, команда, уруу деген маанилерди билдирет. Осмончо-түркчө сөздүктө аталган сөзгө карата төмөнкүчө түшүндүрмө берилген: Белгилүү бир классификациядагы адамдар – уруу, урук, тайпа, топ, жамаат, катмар, банда (www.luggat.com). Котормочу *taife* [таифе] сөзүн которгон эмес. Сүйлөмдө *Türkmen taifesi* [түркмен таифеси] деп бир *түркмөн уруусу* жөнүндө айтылат. Ал эми котормо тилде бул түшүнүк *түрктөр* деп эле жалпылоо иретинде берилген. Бирок, мындай деталдарга маани берип, толук которуу кажет.

38-мисал: *okka* [окка] – окка

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Ибн Араби сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
8-серия 57:09	<i>100 okka buğday verip 90 okka un alacaktı.</i>	<i>100 кил буудай тапшырганда алар 90 кил ун алыш керек болчу.</i>

Okka [окка] – Осмон доорунда колдонулуп, 1282 грамм жана 400 дирхемге барабар эски салмак бирдиги (tdk.gov.tr). Аталган сөздүн түпкү тамыры латын тилинде “он экилик” маанисин билдирген uncia (унция) сөзү болуп саналат. *Okka* [окка] сөзү түркчөгө араб тилинен кирген. Шаар жана аймактарга жараша өзгөрүп турса да, империянын соңку мезгилинде метрикалык системада 1,282945 кг деп стандартташтырылган. Грецияда окка 1282 грамм деп стандартташтырылган жана 1959-жылдын 31-мартындагы салттуу өлчөө бирдиктерине тыюу салынганга чейин колдонулган. Метрикалык система 1876-жылы кабыл алынганына карабастан, эски бирдиктер ушул күнгө чейин колдонула берген. Кипрде окка 1980-жылдарга чейин колдонулган.

Okka [окка] сөзүн котормочу кыргызчага *кил* сөзүн эквивалент кылып которгон. Кил – сүйлөшүүдө же оозеки кепте колдонулуучу жана кило, килограмм деген маанини камтыган сөз. Килограмм болсо, массанын эл аралык бирдиктер системасындагы негизги бирдиги, т.а. 1000 граммга барабар болгон оордук өлчөмү. Эгерде математика илиминдеги тегеректөө системасына (кандайдыр бир эсептөө системасында чектүү сандагы цифралардын жардамы менен сандарды жакындатып эсептөө) ылайык карап көрсөк, 1282 грамм ~ 1 кг болот (Кыргыз Совет Энциклопедиясы, 1980). Ошентсе да, *okka* [окка] сөзү түркчөдөгү бир реалия катары саналып, аны так эквивалент менен которуу же түз көчүрүп алуу ыкмасы аркылуу берүү котормочунун милдети. Бул жерде транслитерация ыкмасын колдонуу аркылуу *okka* деп берүү туура деп эсептейбиз.

39-мисал: *fiçi* [фычы] – челек, бочка

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Жоокер сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
9-серия 43:58	<i>Halının içindeki kene yuvasını nasıl bulduysa, sen de bu fiçinin içinde yuvanı bulmuştundur.</i>	<i>Бул таштекти өз үйүм деп эсептеп каалашыңча чөмүлө берсең болот.</i>

Fiçi [фычы] – кең дарак тилкелерин жыгач же металл тегеректер менен бекитүү аркылуу жасалуучу, чоң, цилиндр формасындагы бышык идиш, челек (tdk.gov.tr). Котормочу бул сөздү *таштек* деп негизсиз түрдө которгон. Мындан сырткары сүйлөмдүн структурасы бузулуп, ашыкча эле бурмаланган. Фильмде таштекти эмес, суу куюлган челекти көрүүгө болот. Ошого байланыштуу *fiçi* [фычы] сөзүн кыргыз тилиндеги *челек* эквиваленти менен берип, сүйлөмдү “*Кене килемден уясын тапкандай, сен да өз үйүңдү ушул челектен таптың*” деп которуу туура болмок.

40-мисал: *atabey* [атабей] – атабек

Сериясы/ Мүнөтү:	<i>Илияс Факых сүйлөп жатат</i>	
	Түп нуска текст	Которулган текст
9-серия 01:55:09	<i>Halep atabeyi Şahabettin Tuğrul.</i>	<i>Бул Алеппонун атабейи Шахабеттин Туғрул.</i>

Atabey [атабей] сөзү эски түрк мамлекеттеринде, өзгөчө селжуктарда ханзаадалардын билим алуусуна же бир аймактын өз алдынча башкарууга жооптуу вазир дегенди билдирет (tdk.gov.tr). *Ata* – *ата жана bey* – *бек* сөздөрүнөн түзүлүп, сөзмө-сөз алып караганда ата-башкаруучу болот. Мындан тышкары Селжуктарда “регент” деген маанини камтыган титул болуп саналган. Котормочу *atabey* [атабей] сөзүн транслитерация жолу аркылуу *атабей* деп туура эле которгон. Атабек деп берүүгө дагы мүмкүн.

41-мисал: *cariye* [жарие] – күң

Сериясы/ Мүнөтү:	Эсма сүйлөп жатат	
	Түп нуска текст	Которулган текст
10-серия 01:23:00	<i>Ben basit bir cariyeyim.</i>	<i>Мен жөнөкөй малаймын.</i>

Cariye [жарие] сөзү түркчөдө башка аймактардан уурдалып, эркиндигинен ажыратылган, сатылып-сатып алына турган, кожоюндун бардык чечимдерине көз каранды болгон туткун аял, кызматчы деген маанини билдирет (tdk.gov.tr). Аталган сөздүн кыргыз тилиндеги эң ылайыктуу эквиваленти катары *күң* сөзүн көрсөтүүгө болот. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *күң* сөзүнө карата төмөнкүдөй түшүндүрмө берилет: 1. Кул аял. *Калмактан келген бир күң – деп* (“Манас” С.О.). *Быйты күңдүн тилин ал, Төштүк* (“Эр Төштүк”). *Күң атым кунга келген сөзгө жеңил* (Турусбеков). 2. Бирөөгө толук көз каранды, ар кандай кара жумуштарды иштеп, кожоюндун эүүсүндө болуп, анын каалаганындай үй кызматтарын аткарган укуксуз аял. *Башын байлап коюп, күң урунуп жатууну билбейсиңби, эси жок* (Турусбеков) (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Экинчи бөлүк, 2019:129). Мындан улам түп нуска тилдеги *cariye* [жарие] менен *күң* сөздөрү толук эквивалент боло алат деп так айтууга болот. Кыргыз маданиятында далы менен кар жиликтин ортосундагы кыска жилик болуп саналган *күң* жиликтин эркектерге эмес келиндерге гана тартылышы *күң* сөзүнүн аялдарга таандык экенин айгинелейт.

Ал эми фильмде котормочу *cariye* [жарие] сөзүн *малай* деп берген. Малай, кул, *күң* сөздөрү негизинен кызматчы катары бирдей маанини билдиргени менен бардык эле учурда бири-бирине синоним боло бербейт. Ошол себептүү *cariye* [жарие] сөзүн *күң* деп которуу туура болот.

III. Бап боюнча жыйынтык

Үчүнчү бап «“Эртугрул” көп сериалдуу фильмдеги тарыхый реалиялар жана алардын кыргыз тилинде берилиши» деп аталат. Бул бөлүмдө “Эртугрул” көп сериалдуу фильми тууралуу маалымат берилди. Ошондой эле фильмдин жаралыш тарыхы, маани-маңызы, өзгөчөлүгү, максаты, кабыл алынышы туура кеп болду.

“Эртугрул” көп сериалдуу фильми тууралуу таанышкан соң, анда кездешкен реалиялардын котормосуна анализ жасалды. Федоров айтып кеткен реалияны котормодо берүүнүн жолдору транслитерация же транскрипция, сыпаттама жолу, боюнча жакын сөздөрдү колдонуу, гипонимия жолдорун эске алуу менен котормого анализ жасалып жана котормо сапатына баа берилди.

Фильмде кездешкен тарыхый реалия сөздөргө анализ жасалып, котормосуна баа берүү иши Федоров сунуштаган котормо ыкмалары боюнча жүргүзүлдү. Ал котормо ыкмалары төмөндөгүдөй:

- **транслитерация же транскрипция** (толук же жарым-жартылай) ыкмасы. Мында реалияны билдирген сөздүн тикелей колдонулушу же жазууда анын уңгусунун өз тилинин тамгалары менен берилиши орун алат.
- Экинчи ыкма – тилде чындап эле бар элементтердин жана морфологиялык мамилелердин негизинде тиешелүү предметти белгилөө үчүн жаңы сөздү же сөз айкашын түзүү. Негизинен бул **сыпаттама, перифрастикалык** котормо болуп саналат.
- Үчүнчү ыкма – чет тилдик реалияларга **функциясы боюнча жакын сөздөрдү колдонуу** (так жана бирдей болбосо дагы), мында контексттин шартына жараша такталып окшоштурулган, кээде болжолдуу түшүнүк менен чектелген котормо аткарылат.
- Төртүнчү ыкма – **гипонимия, генерализация (жалпылоо)** (грекчеден түзүлгөн англисче *hiponimu* сөзүнөн алынган) же **жалпыланган болжолдуу котормо**, мында түрдүү түшүнүктү билдирген баштапкы тилдеги сөз котормо тилине жалпы түшүнүктөгү сөз аркылуу берилет.
- Бешинчи ыкма – **таштап кетүү ыкмасы**. Бул ыкманы Флориндин айткандарынын арасынан табууга болбойт. Бул метод жазуу түрүндөгү котормодо аз кездешсе, оозеки котормодо жана фильм котормосунда көп эле кездешет. Котормочу реалия чындыгында түшүнбөй калган учурда жана ошондой эле реалияны которуу оор болгондо жалпылап ошол маанини туюндурган сөз колдонот. Бул ар дайым эле бирдей маанини түшүндүргөн сөздү колдонот дегенге туура келбейт. Кээде котормочу ошол реалияны жөн

гана таштап кетет. А бул болсо котормонун адекваттуулугуна терс таасирин тийгизет.

Бул илимий ишибиздин биринчи бөлүмү котормонун теориясына багытталды. Экинчи бөлүмдө реалияга тиешелүү теориялык маалымат жазылды. Илимий эмгектин үчүнчү бөлүмүндө “Эртугрул” көп сериалдуу фильминде кездешкен төмөндөгү 41 реалия сөздөргө анализ жасалды жана котормосуна баа берилди:

1-мисал: *oba* [оба] – 1. кийиз үй, чатыр. 2. көчмөн үй-бүлө, көчмөндөр айылы. 3. көчмөндөр журту/өргүгөн жер, уруу

2-мисал: *toy* [той] – жыйын, той

3-мисал: *pastırma* [пастырма] – эт

4-мисал: *nöbet* [нөбет] – күзөт, кароо

5-мисал: *subaşı* [субашы] – кол башчы

6-мисал: *tapınakçılar* [тапынакчылар] – рыцарлар

7-мисал: *destur almak* [дестур алмак] – уруксат алуу

8-мисал: *merhem* [мерхем] – дары май

9-мисал: *yelek* [йелек] – чыптама, бешмант

10-мисал: *damga* [дамга] – тамга, белги, эн тамга

11-мисал: *pusat* [пусат] – курал

12-мисал: *töre* [төре] – салт

13-мисал: *basma* [баскы] – басма

14-мисал: *pekmez* [пекмез] – бекмез (*кайнатылган мөмө ширеси*), шербет, сироп

15-мисал: *çeyiz* [чейиз] – сеп

16-мисал: *alp* [алп] – жоокер, аскер

17-мисал: *muhafızlar* [муафызлар] – күзөтчүлөр

18-мисал: *yemeni* [йемени] – 1. жоолук, 2. бут кийим

19-мисал: *dergâh* [дергях] – 1. ибадаткана, текке. 2. тар. султан сарайы

- 20-мисал:** *şövalye* [шөвалие] – рыцарь, жоокер
- 21-мисал:** *otağ* [отаг] – чоң чатыр, алачык, ордо
- 22-мисал:** *ok* [ок] – ок, жебе
- 23-мисал:** *heybe* [хейбе] – куржун
- 24-мисал:** *gedeleç* [тиркеш] – жебе салынуучу баштыкча, саадак
- 25-мисал:** *kandil* [кандил] – чырак, лампа
- 26-мисал:** *çaput* [чапут] – эски чүпүрөк
- 27-мисал:** *otakbaşı* [отак башы] – он башы, *bölükbaşı* [бөлүкбашы] – жүз башы
- 28-мисал:** *gazi olmak* [гази олмак] – согуштан аман кайтуу
- 29-мисал:** *mızrak* [мызрак] – найза
- 30-мисал:** *karargâh* [караргях] – ордо, штаб
- 31-мисал:** *kışlak* [кышлак] – 1. кыштоо. 2. кыштак
- 32-мисал:** *börk* [бөрк] – бөрк
- 33-мисал:** *berat* [берат] – 1. жардык. 2. күбөлүк, патент
- 34-мисал:** *dadı* [дады] – бала багуучу, няня, эне
- 35-мисал:** *zindan* [зиндан] – зындан; *mahzen* [махзен] – жер төлө
- 36-мисал:** *kadı* [кады] – казы; *efendi* [эфенди] – эфенди, мырза
- 37-мисал:** *taife* [тайфе] – уруу, тайпа
- 38-мисал:** *okka* [окка] – окка
- 39-мисал:** *fıçı* [фычы] – челек, бочка
- 40-мисал:** *atabey* [атабей] – атабек
- 41-мисал:** *cariye* [жарие] – күң

Төмөндөгү диаграмма “Эртугрул” көп сериалдуу фильминде кездешкен реалия сөздөрдү котормодо берүүнүн жолдорун көрсөтөт:

3.20-сүрөт

Реалия сөздөрдү берүүдө котормо ыкмаларынын пайыздык көрсөткүчү

“Эртугрул” фильминдеги реалия сөздөрдү котормодо берүүдө **транслитерация же транскрипция ыкмасы** 4 жолу колдонулган. Башкача айтканда бул ыкма менен реалияны берүү 9,76% түзөт. **Сыпаттама, перифрастикалык ыкма** бул котормодо такыр колдонулган эмес. Анткени фильмде убакыт чектелүү. Ошондой эле экрандагы кармаандын эрини менен которулган текстти үн коштоп жаткан актёрдун эрини дал келүү керек. Фильм котормосунда **сыпаттама, перифрастикалык ыкманы** колдонуу туура келбейт. Андан кийин **функциясы боюнча жакын сөздөрдү колдонуу ыкмасы** реалияларды берүүдө 22 жолу колдонулган. Бул көрсөткүч 53,66% түзөт. Фильм котормосунда аталган которуу ыкмасы кеңири колдонулат. Андан кийинки реалияларды которуу ыкмасы **гипонимия же жалпыланган болжолдуу котормо**. Котормочу “Эртугрул” фильминдеги реалияларды берүүдө **гипонимия же жалпыланган болжолдуу котормо ыкмасын** 10 жолу колдонгон. Бул көрсөткүч 24,39% түзөт. Бул илимий иште реалияларды котормодо берүүнүн бешинчи ыкмасы катары **таштап кетүү ыкмасы**. Фильмде кездешкен реалиялар бул ыкма аркылуу 5 жолу которулган. Бул көрсөткүч 12,2% түзөт.

Демек изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча фильмдерде кездешкен реалия сөздөрдү котормодо берүүдө которуунун ыкмалары көп колдонулган тизмеси боюнча төмөндөгүдөй:

1. **функциясы боюнча жакын сөздөрдү колдонуу** ыкмасы
2. **гипонимия же жалпыланган болжолдуу котормо** ыкмасы
3. **таштап кетүү** ыкмасы
4. **транслитерация же транскрипция** ыкмасы
5. **сыпаттама, перифрастикалык** ыкма

Корутунду

“Реалия” деген түшүнүк жөнөкөй тил менен айтканда чыгарма же болбосо фильм которулуп жаткан элдин тилинде кездешпеген турмуш-тиричиликке, каада-салтка, кийим-кечекке, ал элдин өнүгүш тарыхына байланыштуу сөздөр.

Жазуу түрүндөгү котормо же болбосо оозеки котормо болбосун реалияны берүү оной-олтоң жумуш эмес. Бул илимий эмгек көркөм фильмдерде кездешкен реалия сөздөрдү котормодо берүүнүн көйгөйлөрүн изилдейт.

Биринчи бап “Көркөм фильмдерди которуунун тарыхы жана которууда кездешкен көйгөйлөр” деп аталган. Мында котормо процессинин келип чыгуу тарыхы, котормо ишмердүүлүгү, ага салым кошкон инсандар, белгилүү котормочулар тууралуу маалымат берилген. Андан соң фильм котормосунун пайда болуу жана өнүгүү тарыхы тууралуу маалыматтар берилген. Фильм котормосуна байланыштуу: аудиовизуалдык текст, аудиовизуалдык котормо, фильм котормочусу, фильм которуу ыкмалары; дубляж, субтитр, үн коштоо, комментарий берүү, кооперация деген подтемаларга токтолуп, фильм котормосу боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу, тилчилердин ой-пикирлери каралды. Фильм которуудагы көйгөйлөр (эквивалентсиз лексика) жана реалия түшүнүгү боюнча кеңири багытта изилдөө жүргүзүлүп, түшүндүрүлүп берилди.

Илимий иштин экинчи бөлүмү “Реалиялар котормо проблемасы катары” деп аталаып, мында реалия термини боюнча изилдөө жасалган. Орус, англис, түрк тилдеринен реалия сөздөр боюнча маалыматтар изилденип, кыргыз тилинде берилди. Реалия сөздөрдү изилдеген окумуштуулардын мындай сөздөргө берген аныктамалары берилген. Экинчи бөлүм: “Реалия котормонун объектиси катары”, “Реалияны котормодо берүүнүн негизги шарттары”, “Реалияны котормодо берүүнүн ыкмалары”, “Реалиянын классификациясы” жана “Тарыхый реалиялар” аттуу подтемалардан турат.

Үчүнчү бап «“Эртугрул” көп сериалдуу фильминдеги тарыхый реалиялар жана алардын кыргыз тилинде берилиши» деп аталган. аталган бөлүмдө фильм тууралуу маалымат берилген. Федоров айтып кеткен реалияны котормодо

берүүнүн жолдору болгон транслитерация же транскрипция, сыпаттама жолу боюнча жакын сөздөрдү колдонуу, гипонимияга токтолду. Ошондой эле Виноградовдун реалиялар боюнча классификациясы тууралуу теориялык маалымат берилди. Ал классификациясы төмөндөгүдөй: турмуш-тиричиликке байланыштуу реалиялар, этнографиялык жана мифологиялык реалиялар, жаратылышка байланыштуу реалиялар, мамлекеттик түзүлүш жана коомдук турмушка байланыштуу реалиялар, энчилүү аттарга байланыштуу реалиялар.

Алгач “Эртугрул” көп сериалдуу фильми түп нуска тилинде көрүп чыктык. Негизинен илимий изилдөөгө алгачкы 10 сериясы алынган. Ошентсе да жакшы түшүнүү үчүн фильмдин алгачкы 100 сериясын көрүүгө туура келди. Фильмдин түп нускадагы 1 сериясы 2 сааттан ашык. Ал эми кыргыз тилине которулган варианты боюнча кыргыз телевидениесинин форматы боюнча 45 мүнөт гана. Башкача айтканда түп нуска фильмдеги 1 серия кыргызча котормосунда 3 серияга бөлүнгөн. Магистрдик диссертация жазуу мөөнөтүнүн 2 айдан ашыгын фильмди аналитикалык көз карашта көрүү менен илимий ишке керектүү болгон реалия сөздөрдү тандап алууга жумшадык. Анткени аты аталган фильмди интернет булактарынан табууга мүмкүн эмес эле. Кыргыз-Түрк “Манас” университети тарабынан УТРКга арыз менен кайрылдык. Арыздын жообу толук бир айдан кийин ала алдык. УТРКнын архивинде күн сайын 1 саат убакыттан иштөөгө уруксат берилди. Тандалып алынган реалия сөздөрдүн кыргыз тилиндеги шайкештигин табуу иши кыйынчылык жаратты. Реалиялардын кыргыз тилинде берилген вариантын табууга бир жарым айга чукул убакыт талап кылынды. Аты аталган мекемедеги киноредакциясынын продюсери Рита Казиева жана киноредакциясынын редактору Нурзат Муратбекова көмөк көрсөтүштү. Күн сайын 1 серия жаздырылган диск беришип, а түгүл посттон өтүү үчүн практикант деген документ жасатып беришти.

Акыркы жылдарда түрк тасмаларын дүйнө эли көрүп жатканы талашсыз. УТРКнын чет өлкөлүк тасмаларды кыргыз көрүүчүлөрүнө кыргыз тилинде көрсөтүүсү бул аябагандай зор эмгек. Борбор шаарыбыз Бишкектин кинотеатрларында чет өлкөлүк тасмалар кыргыз тилине которулуп, көрсөтүлүшүн

тилек кылабыз. Ошондой эле мындай нерсенин иш жүзүнө ашуусу үчүн колдон келден көмөгүбүздү көрсөтөбүз.

FİLMLERDEKİ TARİHİ KÜLTÜREL ÖĞELERİ AKTARMA SORUNLARI («DİRİLİŞ ERTUĞRUL» DİZİSİNİN KIRGIZCA ÇEVİRİSİNİN ÖRNEĞİNDE)

ÖZET

Kendine özgü bir dile sahip olan her toplumun doğanın nesnelere, farklı olayları ve durumları nasıl algıladığı birbirinden farklıdır. Bu farklılık dilde en belirgin şekilde belirgindir. Böylece aynı duygu ve düşünceler farklı bir dilde farklı yapı ve ifade biçimleriyle ifade edilir. Her dile özgü ifade biçimi, aynı zamanda dili konuşan toplumun düşünme biçimini ve kültürel özelliklerini de yansıtmaktadır. Dile yansıyan kültürel özellikler, dilde somutlaşan düşünce biçimleri, yaratılan eserler ve bu eserlere yansıyan duygu ve düşünce dünyası, okuyucuyla başka bir dilde bir değişim aracı ise çeviridir.

Çeviri, bir dilde kelimelerle anlamlandırılan bir dünyayı ve bu dünyaya özgü bir dünyayı başka bir dilde yeniden biçimlendirme sürecidir. Diğer dillerin tanımladığı diğer dünyaların tanıtımı. Bir insanın kendi yaşam ortamının dışındaki fenomenlerle düşleri keşfetme arzusu, ortak bir dildir. Bu anlamda çeviri hem toplumda hem de kültürler arası ilişkilerde ortak bir iletişim aracıdır, aynı zamanda farklı bir uygarlığı, düşünce tarzını, yaşamını, farklı dilleri konuşan toplumların kültürünü bilmenin ve aktarmanın bir yoludur.

Çeviri yoluyla başka bir kültürün güzelliklerini, değerlerini ve erdemlerini elde etmek, bilmediğimiz düşünce dünyasını anlamak ve iletmek her zaman mümkündür. Bu tür faaliyetler aynı zamanda kültürü yabancı kültür veya kültürlerle karşılaştırmamıza, kültürel benzerlikleri ve farklılıkları görmemize ve birbirleriyle iletişim kurabilmemize de olanak tanır. Bu da, yabancı dünyayla temas halinde olan okuyucuyu hem entelektüel açıdan hem de ulusların uygarlığına katkıda bulunan okuyucuyu geliştirir. Bu nedenle, çeviri faaliyeti birçok dönemde kültürel gelişimin, özgün yaratıcılığın, farkındalık yaratmanın ve aydınlanmanın önemli bir parçası olmuştur.

Çeviri sürecindeki eşdeğerlik sorunu «çeviride eşdeğerlik problem hep olur mu?» sorusunu akla getiriyor. Eşdeğerlik kurmaya çalışan bir çevirmen birçok zorlukla karşı karşıyadır. Çeviri sırasında bilgi kaybına neden olan bu engeller, çevirilemezlik olgusunu

güçlendirir. Eşdeğerlik oluşturmayı bozan engeller, dillerin ses-biçim-sözdizimi-anlam, kültür farklılıkları, dilin ifade edilemezliği ve çevirmenin hataları nedeniyle ortaya çıkar.

Çeviride eşdeğerlik sorunu tercümanın ciddi bir baş ağrısına neden olur. Aslında bu problem dilsel ve kültürel farklılıkların bir problemidir, çünkü hiçbir dil ses yapısı-sözdizimi-anlam açısından başka bir dille çakışmadığından çeviride eşdeğerlik oluşturmak zor bir iştir.

Günümüzde, farklı diller ve kültürler arasında hem görsel hem de işitsel düzeyde iletişims ve etkileşim sağlayan filmleri tercüme etmede kullanılan yöntemlerin biri olan dublaj yönteminin her geçen gün daha popüler hale gelen gelmekte ve bizim araştırmamızın konusudur.

Bir filmi çevirirken, filmin tarzı, türü, anlamı, içeriği, dili, işlevi gibi dokusunu oluşturan özelliklerin gözetilerek hedef dile aktarılması, sözü edilen tüm niteliklerin hedef kültürde yansıtılması, tercümesini yaparken de hedef dil ve kültürün özelliklerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Aksi takdirde film, özgünlüğünü ve sanatsal dokusunu kaybederek hedef dil izleyicileri üzerinde benzer bir etkiye sahip olamaz.

Son zamanlarda özellikle dünyanın küreselleşmesi ile birlikte filmler bir kültürden diğerine o kadar çok aktarılmaktadır ki film çevirilerinde yaygın yöntemler kullanmak zorunlu hale gelmiştir. Film çevirisi her ne kadar teknik bir süreç olarak kabul edilse de bu süreçte kaynak metin, çeviri metin, işveren, çevirmen, çevirmenin kararları ve yorumları, hedef kitle gibi faktörlerin varlığı film çevirilerinin Çeviribilimin bir alt disiplini tarafından dikkate alınmasını gerektirmektedir. Bir bilim dalı olarak uygulamalı çeviribilim, film çevirilerinde de ilgili gereklilikleri karşılamalı ve kuramsal çeviri bilgisini bu alana uyarlamalıdır.

Basit bir dilde “kültürel öğeler” kavramı belli bir halkın dilinde bulunmayan kelimeler, kullanıı ifadeler, gelenekler, kıyafetler, o topluluğun gelişim tarihiyle ilgili kelimeler anlaşılmaktadır. Yazılı çeviri veya sözlü çeviri olsun kültürel öğeleri tercüme kolay bir iş değildir. Bu bilimsel çalışma, uzun metrajlı filmlerde, dizilerde karşılaşılan kültürel öğeleri aktarma sorunlarını araştırıyor.

Kültürel öğeler üzerine dünyada yapılan çalışmaları ele aldığımızda; 1950’li yıllarda konuşmaya başlanan özolgu kavramı, 1970’li yıllarda özolgu kelimelerin yazılmasıyla uygulama alanına çıkmıştır. Özellikle çeviri bilimi alanında dikkati çeken özolgu kavramıyla ilgili en önemli çalışma ise Vlahov ve Florin tarafından hazırlanan; “Neperevodimoye v Perevode” (1980) adlı eserdir (Vlahov, Florin, 1980).

«Kültürel öğeler» terimi Latince realis «somut» terimine dayanan bir sıfattır. Bu kelime, «yaşam» kavramıyla anlam bakımından çok yakından ilişkilidir ve «eşya, nesne» sözcüklerin anlamlarını çizer. Kültürel öğeler halka aittir ve diğer halkların sahip olmadığı tarihi, kültürü ve yaşam tarzlarına özgü nesnelere, kavramları ve fenomenleri ifade etmektedir. Özolgu terimi, bir nesneyi, bir kavramı, bir fenomeni ifade eden bir terim olmakla birlikte, aynı zamanda bir deyim, atasözü, kalıplaşmış ifadeler şeklinde ifadeler olarak da tanımlanır. 1950’lerin başından bu yana ulusal özelliklerin görünür somut unsurları olarak adlandırılan bu terim, dilin kelime dağarcığının bir unsurunu belirtmek için dilsel bilimsel kaynaklarda kullanılmıştır. Bugüne kadar, Weisburd, Sobolev, Rossels, Barkhuradov ve Suprun gibi bilim adamlarının yaptığı açıklamaların genel özelliklerine bakıldığında, Rossel’in şu sonuca varılabileceği sonucuna varılabilir: «Bu diğer milletin sahip olmadığı, millerin tarihine ve kültürüne ve yaşam tarzına özgü bir nesne, kavram ve olgudur». Biz ifadesini genel kabul görmüş bir tanım olarak kabul edebiliriz (Mosienko, 2014:89).

“Uzun metrajlı filmlerin çeviri tarihi ve çeviride karşılaşılan sorunlar” başlıklı tezin birinci bölümünde bir iletişim aracı olarak ortaya çıkan çeviri sürecinin tarihi ve antik çağlardan günümüze kadarki çeviri faaliyetleri, çeviri alanına katkıda bulunan insanlar, ünlü tercümanlar hakkında bilgi verilmektedir.

Çeviribiliminin uzmanların hangi çeviri türünün kullanılacağına dair çeşitli görüşleri ve tartışmaları da incelenmiştir. Daha sonra filmin çevirisinin tarihi ve gelişimi hakkında bilgiler sunuldu. Filmin çevirisi ile ilgili konulara değinildi: görsel-işitsel metin, görsel-işitsel çeviri, film çevirmeni, filmin çeviri yöntemleri; dublaj, altyazı, üstten konuşma, yorum, kooperasyon. Film çevirisindeki problemleri olan eşdeğersiz kelimeler ve özolgu kavramını araştırıyor ve açıklıyor.

Bilimsel çalışmanın ikinci bölümüne “Çeviri Sorunu Olarak Kültürel Öğeler” başlığı altındadır ve bu bölümde “özolgu” terimi üzerine bir çalışma yapılmıştır. Rusça, İngilizce, Türkçeden gelen kültürel öğelere ilişkin veriler incelenmiş ve bilgiler Kırgızca verilmiştir. Daha önce bu tür kelimeleri incelemiş bilim adamlarının verdiği özolgu tanımları da sunulmuştur. Örnek olarak Bulgaristanlı bilim adamları Florin ve Vlachov’dan bahsedebiliriz. İkinci bölüm “Kültürel Öğeler Çevirinin Nesnesi Olarak”, “Kültürel Öğelerin Çevirisinin Temel Koşulları”, “Kültürel Öğelerin Çeviri Yöntemleri”, “Kültürel Öğelerin Sınıflandırılması” ve “Tarihî Kültürel Öğeler” adlı başlıklardan oluşmaktadır. Fedorov’un bahsettiği kültürel öğeleri tercüme etme yöntemleri, transliterasyon veya transkripsiyon, açıklayıcı bir yöntem, yakın kelimelerin kullanımına odaklandı, hiponimiye odaklandı. Vinogradov’un kültürel öğeler hakkındaki sınıflandırılması hakkında da teorik bilgiler verildi. Vinogradov kültürel öğeleri şu şekilde sınıflandırılır: günlük yaşamla ilgili kültürel öğeler, etnografik ve mitolojik özolgular, doğayla ilgili özolgular, toplumsal ve politik özolgular, insan isimleriyle ilgili gerçekler. Birinci ve iki bölümde tezin teorik kısmı yer almıştır. Teorik veriler sağlandıktan sonra, üçüncü bölümde bilimsel araştırmanın pratik kısmı ele alınmaktadır.

Üçüncü bölüm başlığı şöyledir: ““Diriliş Ertuğrul” Dizisindeki Tarihî Kültürel Öğeler Ve Onların Kırgızcaya Aktarılması”. Bu bölümde “Diriliş Ertuğrul” dizisi hakkında temel bilgiler verilmiştir. Film ortaya çıkış tarihi, anlamı, içeriği, ayrıcalığı ve amacından bahsedilmiştir. Film ile ilgili bilgiler verildikten sonra ise filmde karşılaşılan kültürel öğelerin çevirisine analiz yapılmıştır. Fedorov’un önerdiği transliterasyon veya transkripsiyon yöntemi, açıklama yöntemi, işlevselliği açısından metne göre çevirme yöntemi, hiponym, genelleştirilmiş yaklaşık çeviri yöntemi, sıfır çeviri yöntemleriyle çeviriye analiz yapılarak, çeviri kalitesi değerlendirilmiştir.

İlk önce “Diriliş Ertuğrul” dizisini orijinal dilde seyretildi. Tez çalışmasının araştırma kısmına dizinin ilk 10 bölümü örnek olarak uygulanmıştır. Fakat dizini daha da iyi anlamak için ilk 100 bölüm seyredilmiştir. Orijinal dildeki dizinin bir bölümü süresi iki saat fazladır. Yaklaşık 210-250 saat film izlemek, kültürel öğeleri bulmakta geçmiştir. Kırgızistan’ın televizyon standartlarına göre “Diriliş Ertuğrul” dizisinin bir bölüme üçe

bölünerek Kırgız izleyicilerin dikkatine sunulmuştur. Bilimsel çalışmanın yaklaşık 2 aydan fazla süresinde dizi analitik bakış açısıyla izlenerek gerekli bir miktarda kültürel öğeler seçilmiştir. Dizide karşılaşılan kültürel öğelerin Kırgızcasını bulmakta çok zorlandık. Çünkü dizinin Kırgızcaya tercüme edilmiş versyonu internet üzerinde bulunmamıştı. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi tarafından Kırgız Cumhuriyeti Milli Televizyon ve Radyo Yayıncılığı Kurumuna dilekçe resmi dilekçe ile başvurulmuştur. Dilekçemizin olumlu cevabı 1 ay sonra gelmiştir. Kırgız Cumhuriyeti Milli Televizyon ve Radyo Yayıncılığı Kurumunun arşivinde hergün 1 saat çalışmamıza izin verildi. Dolayısıyla “Diriliş Ertuğrul” dizisinin Kırgızcaya aktarmasındaki kültürel öğeleri bulmak için bir buçuk ay zamanımızı aldı. Kırgız Cumhuriyeti Milli Yayıncılığı Şirketinin film düzenleme yapımcısı Rita Kazıyeva ve film düzenleme editörü Nurzat Muratbekova yardımlarını esirgemediler.

Aşağıda Kırgız Cumhuriyeti Millî Televizyon ve Radyo Yayıncılığı Kurumu tarafından Türkçeden Kırgızcaya aktarılan ve seslendirilen çok dizili “Diriliş Ertuğrul” filminde bulunan kültürel öğelerin analizi yer almaktadır.

1. örnek: pastırma – *ıstalgan et*

Bölüm/ Dakika:	Doğan konuşuyor	
	Kaynak Metin	Çeviri Metin
1. Bölüm 06:41	<i>Hayırdır Bamsı? Ne pastırma? Ava gidiyoruz unuttun mu?</i>	<i>Bul emne Bamsı? Saga ettin emne keregi bar? Biz ançılıkka baratabız.</i>

Görsel 3.21. Doğan Alp ile Bamsı Alpin konuşma sahnesi

(www.trtizle.com adresinden 19 Kasım, 2022’de alındı)

Pastırma büyükbaş hayvanların etinden yapılan, çeşitli baharatlar eklenerek kurutulan veya tütsülenen Türk mutfağına ait bir et türüdür (Cumakunova, 2005:177)

Çevirmen *pastırma* kelimesini Kırgızcaya sadece “et” olarak aktarmıştır. İzleyici görünenin et olduğunu zaten görebiliyor, ancak kaynak dildeki gibi *pastırma* olarak aktarıldığında sadece et değil Türklerin milli yemeklerinden biri olan pastırmayı tanımış olurdu. Film sanatının yaşamın gerçekliğini yansıtan bu tarihsel biçimi sayesinde, milli değerleri ve çeşitli özellikleri tanıtmaya misyonu gerçekleştirilebilir.

Ayrıca, B. Sagınbayeva tarafından hazırlanan “Türkçe-Kırgızca, Kırgızca-Türkçe sözlük”teki eş değerine yönelik anlamını korumakla birlikte basit bir betimleme yöntemi kullanılarak “ıştalgan et” şeklinde çevrilebilirdi.

2. örnek: yelek – *çıptama, beşmant*

Bölüm/ Dakika:	<i>Demir Usta konuşuyor</i>	
	Kaynak Metin	Çeviri Metin
1. Bölüm 58:19	<i>Ver yeleşgi geç kalmayalım.</i>	<i>Çepkendi ber keç kalbaylı.</i>

Görsel 3.22. Demir Ustayla kızı Aykız'ın konuşma sahnesi

(www.trtizle.com adresinden 21 Kasım, 2022'de alındı)

Yelek takım kumaşından yapılan yakasız ve kolsuz giysi. Geleneksel olarak, Osmanlı İmparatorluğu zamanında ve günümüzde yöresel olarak özellikle kadınların giydiği, ipekli kumaş, kadife veya deriden yapılmış, işlemeli ve genellikle iki yanında cepleri bulunan bir giysidir.

Çevirmen buna eş değer olarak *çepken* kelimesini kullanmıştır. Bir milleti millet yapan özelliklerin başında dil ve milli kıyafetlerin geldiği doğrudur. Ve elbette her milletin kendine özgü kıyafetleri vardır. Kırgız milli kıyafetlerinden biri olan Çepken, dikişsiz veya içi ve dışı serbest dikilen bir dış giysidir (Akmataliyev, 2019:653). “Aldına at tartkan, üstünö çepken capkan (Altına at ve üstüne çepken armağan etmiş)” atasözünde denildiği gibi çepken, Kırgız kültüründe önemli hediye olarak verilen manalı dış giysilerden biridir.

Filmde görüldüğü gibi oyuncunun giydiği kıyafet kolsuz, yani çepken’e benzemektedir. Türkçede *yelek* ve *cepken* kelimeleri aynı anlamda kullanılmaktadır. Çevirmenin *cepken* sözcüğüne göre *çepken* varyantını seçmiş olması da mümkündür. Ancak burada *çıptama* veya *beşmant* kelimesini kullanmak daha uygun olacaktır (Cumakunova, 2005:955).

Önerdiğimiz seçeneklere detaylı bir şekilde bakacak olursak Kırgız milli dış giyim çeşidi olan *çıptama*, *çermiy* kolsuz, beli kapatacak şekilde veya daha uzun şekilde kesilmiş olup, tek kat veya ince kat olarak dikilmektedir. İlk *çıptama* deriden, daha sonra keçeden ve branda bezinden yapılmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren pamuk veya yün sokularak çeşitli kumaşlardan dikilmiştir. 19. yüzyıldan itibaren ise göğüs tarafı ve yakası işlemeli, nakışlı şekilde dikilmeye başlamıştır. Günümüzde çeşitli kumaşlardan (örneğin kadife, tukaba vb.) farklı şekillerde yapılmaktadır (Asanov, 2003:267). Beşmant ise hem erkeklerin hem de kadınların giydiği hafif bir dış giysidir. Kırgızlarda beşmant’ın iki türü bilinmektedir – uzun kollu beşmant ve kısa kollu beşmant. Dikişe göre dize kadar gelmektedir ve içi kürksüz astarlıdır. Beşmant dar belli, etek ucu geniş ve düz yakalıdır (Asanov, 2003:39). Bu nedenle burada *çıptama* olarak aktarmak daha uygun olacaktır.

3. örnek: ok – ok, cebe

Bölüm/ Dakika:	<i>Alpargu konuşuyor</i>	
	Kaynak Metin	Çeviri Metin
5. Bölüm 52:34	<i>Beyim bu haçlı ok.</i>	<i>Beyim, bul çırımçıldarın caası.</i>

Görsel 3.23. Alpargu ile Kurdoğlu'nun konuşma sahnesi

(www.trtizle.com adresinden 22 Kasım, 2022'de alındı)

Türkçe *ok* kelimesi, Kırgızca *ok, cebe* kelimesiyle aynı anlama sahiptir. Yani, yay vasıtasıyla atılan ucu sivri ya da özellikle ucuna metalden sivri bir başlık takılan çubuktur. Çevirmen *ok* kelimesini *caa* (yay) olarak aktarmıştır. Ancak, dizide bir oktan bahsedilmektedir.

4. örnek: gedeleç – *cebe salınuuçu başlıkça, saadak*

Bölüm/ Dakika:	Yaşlı adam konuşuyor	
	Kaynak Metin	Çeviri Metin
5. Bölüm 01:37:34	<i>Gedeleçlerinizden birer ok alın.</i>	<i>Kolunarga birden cebe algıla.</i>

Görsel 3.24. Yaşlı adamın konuşma sahnesi

(www.trtizle.com adresinden 20 Aralık, 2022'de alındı)

Eski Türkçede *gedeleç* kelimesi ok ve yay çantası anlamına gelmektedir ve sadak, okluk kelimelerinin eşanlamlısı olarak kullanılmaktadır. *Gedeleç* kelimesinin Kırgızca eş değeri *saadak*'tir. "*Saadaktarımandan birden cebe algıla*" şeklinde aktarmak daha doğru

olacaktır. Saadak, Kırgız askerleri ve avcıları tarafından ok koymak için kullanılan, deri, kemer, keçe, branda bezi ve ince demirden yapılan, yüz ve ağız tarafı çeşitli şekillerde süslenen bir kutu veya çantadır. Omuza veya kemere takılabilen iki farklı askısı vardır. Ölçüsü okların sayısına ve uzunluğuna göre yapılmıştır (Asanov, 2003:193).

5. örnek: börk – börk

Bölüm/ Dakika:	Kardinal konuşuyor	
	Kaynak Metin	Çeviri Metin
7. Bölüm 27:09	<i>Şehzadem börkünüz.</i>	<i>Şahzadam, baş kiyiminiz.</i>

Görsel 3.25. Kardinal ile Yiğit'in konuşma sahnesi
(www.trtizle.com adresinden 19 Aralık, 2022'de alındı)

Börk çoğu Türk dillerinde olduğu gibi Kırgızca'da da hayvan derisinden yapılan bir başlıktır. Kırgız dilinin açıklamalı sözlüğü *börk* kelimesi için şu açıklamayı yapmaktadır: 1. Uçlu tebetey. *Börk al dese, baş kesken* (“Semetey” S.K.) *Kök sülöösün börk kiygen Bermettin Eleçek orop başına* (“Sarinci-Bököy”). 2. Çekicin yan tarafındaki yuvarlak ucu. *Mıktın börkü* (Akmataliyev, 2019:287).

Çevirmen *börk* kelimesini *baş kiyim* olarak genel anlamda aktarmıştır. Kırgızcada “börk” kelimesinin bulunması nedeniyle aktif olarak kullanılmasa bile çeviride sağlanması izleyicinin farkındalığını artıracak ve çevirinin doğru bir şekilde yapılmasını sağlayacaktır. Bu nedenle *börk* kelimesinin *börk* karşılığı ile aktarılmasının doğru olduğu kanaatindeyiz.

6. örnek: heybe – kurcun

Bölüm/ Dakika:	Halime konuşuyor	
	Kaynak Metin	Çeviri Metin
5. Bölüm 55:50	<i>Hadi git heybedeki etleri al.</i>	<i>Bar da, kurgatılğan etti alıp kel.</i>

Görsel 3.26. Halime ile Yiğit'in konuşma sahnesi

(www.trtizle.com adresinden 20 Aralık, 2022'de alındı)

Heybe atlarda ve eşeklerde eşya taşımaya yarayan, iki gözlü ve her iki tarafta eşit uzunluğu bulunan bir tür seyahat çantasıdır. Aynı zamanlarda insanların omuzlarına atıp kullanabileceği heybelerde olmuştur. (“Hava sıcak, yol çorak, gitgide / Azalmıştı yiyecek heybede” (Enis Behiç Koryürek). Heybe kelimesinin Kırgızcadaki eşanlamı – *kurcun* kelimesidir. Heybe Kırgız kültüründe eski zamandan beri kullanıla gelmiştir. (*Terme ce cönököy taardan, kilemdin ortosu biriktirilip, artınıp cürüügö ıngaylanıp casalğan eki közdüü baştıık*) (Asanov, 2003:124).

Filmde çevirmenin heybe kelimesini bırakarak, kurutulmuş et diye ete açıklama yaparak aktarması yanlıştır. *Kurcundagı etti alıp kel* diye tercüme etmesi doğru olurdu.

Bu tez çalışmasının birinci bölümünde çeviri teorisinin tarihinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde ise kültürel unsurlarla ilgili teorik bir bilgi yazılmıştır. Tez çalışmasının üçüncü bölümünde “Diriliş Ertuğrul” dizisinde karşımıza çıkan aşağıdaki 41 tane kültürel öğeler incelenmiş ve tercümesi değerlendirilmiştir.

1. **örnek:** oba – 1. *kiyiz üy, çatır*, 2. *köçmön üy-bülö, köçmөndör ayılı*, 3. *köçmөndör curtu/örgügön cer*
2. **örnek:** toy – *cıyın, toy*
3. **örnek:** pastırma – *ıştalğan et*
4. **örnek:** nöbet – *küzöt, karool*
5. **örnek:** subaşı – *askerbaşı*
6. **örnek:** tapınakçılar – *ritsarlar*
7. **örnek:** destur almak – *uruksat aluu*
8. **örnek:** merhem – *darı may*
9. **örnek:** yelek – *çıptama, beşmant*
10. **örnek:** damga – *tamga, belgi, en tamga*
11. **örnek:** pusat – *kural*
12. **örnek:** töre – *salt*
13. **örnek:** basma – *basma*
14. **örnek:** pekmez – *bekmez (kaynatılğan mömö şiresi), şerbet, sirop*
15. **örnek:** çeyiz – *sep*
16. **örnek:** alp – *cooker, asker*
17. **örnek:** muhafızlar – *küzötçülör*
18. **örnek:** yemeni – 1. *cooluk*, 2. *but kiyim*
19. **örnek:** dergâh – 1. *ibadatkana, tekke*, 2. *tarihi sultan sarayı*
20. **örnek:** şövalye – *ritsar, cooker*
21. **örnek:** otağ – *çoñ çatır, alaçık, ordo*
22. **örnek:** ok – *ok, cebe*
23. **örnek:** heybe – *kurcun*
24. **örnek:** gedeleç – *cebe salınuuçu baştıqça, saadak*
25. **örnek:** kandil – *çırak, lampa*
26. **örnek:** çaput – *eski çüpirök*
27. **örnek:** otakbaşı – *on başı; bölükbaşı; cüz başı*
28. **örnek:** gazi olmak – *soguştan aman kaytuu*
29. **örnek:** mızrak – *nayza*
30. **örnek:** karargâh – *ordo, ştab*

31. **örnek:** kışlak – *kıştoo; kıştak*
32. **örnek:** börk – *börk*
33. **örnek:** berat – 1. *cardık*, 2. *kübölük, patent*
34. **örnek:** dadı – *bala baguuçu, ene*
35. **örnek:** zindan – *zından*; mahzen – *cer tölö*
36. **örnek:** kadi – *kazı*; efendi – *murza*
37. **örnek:** taife – *uruu, taypa*
38. **örnek:** okka – *okka*
39. **örnek:** fiçı – *çelek, boçka*
40. **örnek:** atabey – *atabek*
41. **örnek:** cariyе – *küñ*

Kültürel öğelerin bulunduğu metne, metindeki yerine, hedef kitleye vb. birçok etkene bağlı olarak tercümanlar bu kelimelerin aktarımında çok çeşitli yöntemler kullanabilirler. Transkripsiyon yönteminin uygun olmadığı durumlarda kültürel öğeler çeviri yöntemiyle aktarılırlar. Çevirinin birden fazla yolu vardır. Bunlardan ilki yeni sözcük türetmektir. Bazen dile yeni giren özcülerin yeni sözcük türetme yoluyla aktarılması, kaynak dildeki sözcüğün milli özelliklerini korumada en iyi yöntem olabilmektedir. Vlahov ve Florin'e göre yeni sözcük (neologism) türetmenin ilk yolu ödünçleme ya da yarı ödünçlemedir. Ödünçleme, kelime ya da kelime grubunun kelime kelimesine (genellikle parça parça) alıntılanmasıdır (Vlahov, Florin, 1980, s. 88).

“Diriliş Ertuğrul” dizisinde karşılaşılan tarihi kültürel öğeler incelenip, tercümesi değerlendirilmiştir. Tercümesi değerlendirmede Fedorov tarafında tavsiyede edilen çevirme yöntemlerine başvurulmuştur. O çevirme yöntemleri aşağıdaki gibidir:

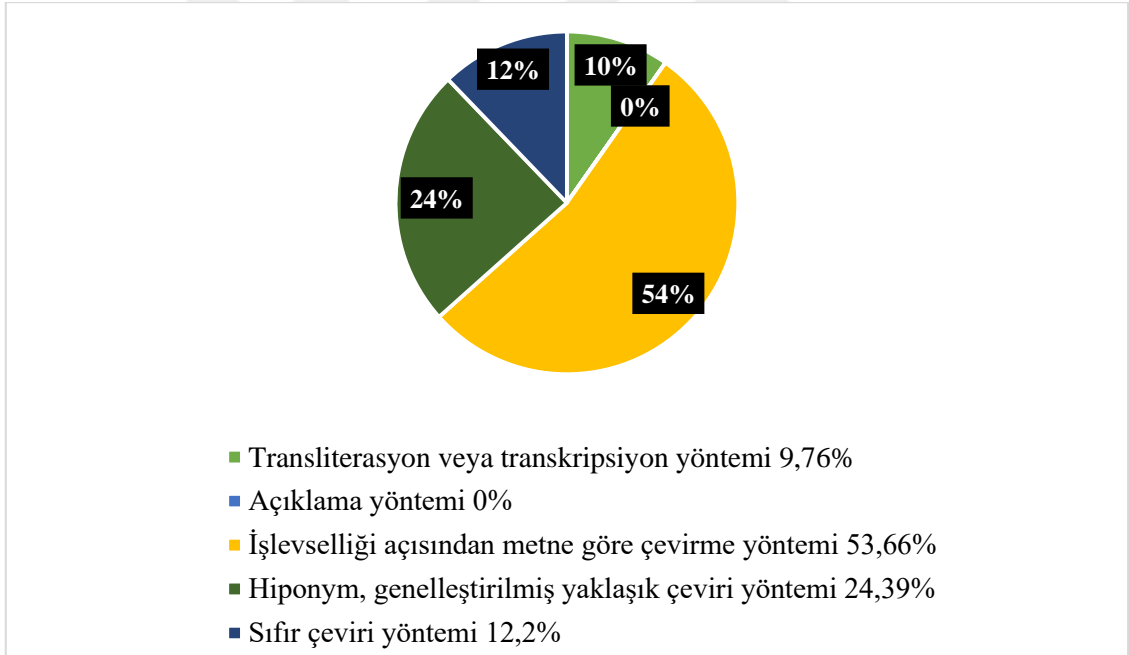
- **transliterasyon** veya **transkripsiyon** (tam ya da yarı) **yöntemi**. Bu yöntem kültürel öge ifade eden kelimenin doğrudan kullanımını ya da hedef dilin harfleriyle yazılır;
- **açıklama yöntemi**. Bu yöntemde kültürel öge ifade eden kelimeye açıklama yapılacaktır;
- **işlevselliği açısından metne göre çevirme yöntemi; Uyarılama**

- **hiponym, genelleştirilmiş yaklaşık çeviri yöntemi;**
- **sıfır çeviri yöntemi** yani tercüme eşanlamını vermemek. Bu yöntem Fedorov’un tavsiye ettiği yöntemlerin arasında yer almamaktadır. Bu yöntem yazılı çeviride seyrek, sözlü çeviri ya da film çeviride sık karşılaşılır. Tercüman kültürel öğeleri içeren kelimeleri tam anlamadığında ya da tercüme etmek çok zor olduğunda kelime kelime çevirmeden metnin sadece anlamını aktarır. Her zaman anlamını yaklaştırarak çevirmek tercümenin kalitesini olumsuz etkiler.

Aşağıdaki çizge “Diriliş Ertuğrul” dizisinde karşılaşılan özlöğuları içeren kelimeleri çevirme yöntemlerini gösterir:

Görsel. 3.27

Filmdeki özlöğuları aktarmada sıkça kullanılan tercüme yöntemlerin sıralaması

“Diriliş Ertuğrul” dizisinde rastlanan özlöğuları aktarmada **transliterasyon** veya **transkripsiyon yöntemi** 4 kere kullanılmıştır. Yani bu yöntemle özlöğuları aktarma rakamı 9,76%’dır. **Açıklama yöntemi** bu film çevirisinde hiç kullanılmamıştır. Çünkü filmlerde zaman kısıtlıdır. Onunla birlikte ekrana yansıyan oyuncunun dudağıyla tercümesinde seslendirme yapan kişinin dudağı senkron olması gerekir. Film çevirilerinde **açıklama yöntemi** kullanmak yanlıştır. Bir sonraki yöntem **ise işlevselliği**

açısından metne göre çeviridir. Bu yöntem “Diriliş Ertuğrul” dizisini tercüme etmede 22 kez kullanılmıştır. Yani bu yöntemle özlömleri aktarma rakamı 53,66%dır. Adı geçen çeviri yöntemi film tercümesinde sıkça kullanılır. Ondan sonra **Hiponym, genelleştirilmiş yaklaşık çeviri yöntemidir.** Tercüman “Diriliş Ertuğrul” dizisini aktarmada bu yöntemi 10 defa kullanılmıştır. Yani bu yöntemle özlömleri aktarma rakamı 24,39%dır. Sonuncu olarak **sıfır çeviri yöntemi** ya da **çevirmemek.** Dizide rastlanan özlömler bu yöntemle 5 kere aktarılmıştır. Yani bu yöntemle özlömleri aktarma rakamı 12,2%dır.

Tez çalışmasının sonucunda “Diriliş Ertuğrul” dizisinde rastlanan özlömleri hedef dile aktarmada sıkça kullanılan yöntemlerin sırası aşağıdaki gibidir:

1. işlevselliği açısından metne göre çevirme yöntemi
2. hiponym, genelleştirilmiş yaklaşık çeviri yöntemi
3. sıfır çeviri yöntemi
4. transliterasyon veya transkripsiyon yöntemi
5. açıklama yöntemi

Özlömleri tercüme ederken tercüman ilk önce özlömleri tanımalı ve anlamalıdır. Kaynak kültürü yeteri kadar bilmeyen bir tercümandan özlömleri tanınması beklenemez. Bu açıdan bakıldığında özlömler ya da kültürel öğelerin çevirisi sırasında bir kültür aktarımı olan çeviri daha da önem kazanmaktadır. İncelediğimiz çalışmada olduğu gibi çevirmenler kaçınılmaz olarak kültürel öğelere dikkat etmeleri, onları tespit ettikten sonra uygun çeviri yöntemi üzerinde incelemesi kaçınılmazdır.

Film tercüme yapan tercüman kaynak kültürünü yakından tanınmasının ve eğitiminin kültür bilim alanında olmasının başlıca etkenler olduğunu söz konusu olabilir. Yüksek lisans tezimizin kültürel öğelerin sınıflandırması ve bunların çevirisi konusunda gelecekte yapılacak bilimsel çalışmalara kaynaklık edeceğini, bu sayede söz konusu sınıflandırma ve çeviri önerilerinin geliştirilmesine katkıda bulunacağını umuyoruz. Öte yandan incelememizin pratik açıdan çevirmenlere uygulama açısından yardımcı olacağını umuyoruz. Çevirmenlerin söz konusu kelime ve kavramlara odaklanmaları sayesinde,

tercüme çalışmalarının kültürü aktarma ve popülerleştirme göreviyle daha da başarılı bir şekilde başa çıkacağına inanıyoruz.

Son yıllarda Türk filmlerinin tüm dünyadaki insanları tarafından izlendiğinden şüphemiz yoktur. Kırgız Cumhuriyeti Millî Televizyon ve Radyo Yayıncılığı Kurumunun, Kırgız izleyicilere Kırgız dilinde yabancı filmler gösteriyor olması büyük başarıdır. Kırgızistan'ın başkenti olan Bişkek'in sinemalarında yabancı filmlerin Kırgızcaya çevrilip seyircilerine sunulmasını diliyoruz. Biz de bunun gerçekleşmesi için elimizden geleni de yapacağız.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЙ БУЛАКТАР

- Akarsu, B. (1998). Dil-Kültür Bağlantısı. (Üçüncü Basım). İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Aksoy, A.Ş. (2006). Seslendirme Sanatı. (1. Basım). Ankara: Kardanadam.
- Aktaş, T. (1996). Çeviri İşlemine Genel Bir Bakış. Ankara: Orsen Matbaacılık.
- Baker, M. (Ed.) (1998). Routledge Encyclopedia of Translation Studies. (First edit). London & New York: Routledge.
- Bengi, I. (1995). Çeviribilimde Bireysel Kuramlardan Geniş Ölçekli Bir Bakış Açısına Doğru. M. Rifat (Editör), Çeviri ve Çeviri Kuramı Üstüne Söylemler. (Birinci Basım). İstanbul: Düzlem Yayınevi.
- Cedeño Rojas, M. (2007). Arbeitsmittel und Arbeitsabläufe beim Übersetzen audiovisueller Medien: Synchronisation und Untertitelung in Venezuela und in Deutschland. (1. Auflage). Heidelberger Studien zur Übersetzungswissenschaft, 7. WVT Wissenschaftlicher Verlag Trier. Veröffentlichte Dissertation, Universität Heidelberg, 2006.
- Chaume, F. (2004). Film Studies and Translation Studies: Two disciplines at stake in Audiovisual Translation. Article in Meta: journal des traducteurs / Meta: Translators' Journal 49(1).
- Chiaro, D. (2009). Issues in Audiovisual Translation. In J. Munday (Ed.), The Routledge Companion to Translation Studies. (Revised edition).
- Delabastita, D. (1990). Çeviri ve Kitle İletişimi: Film ve TV Çevirilerinin Ekinsel İtici Güç Oluşturma Niteliği. (котоп. S. Karantay ve Y. Salman). Metis Çeviri 11, (Макаланын түп нускасы 1989-жылы жарыяланган).
- Eruz, F.S. (2003). Çeviribilim. Çeviriden Çeviribilime. İstanbul: Multilingual
- Fatih, Yapıcı. (2020) Örgütlerin Türkçeden Rusçaya Çevirisi Sorunu, Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi.
- Göktürk, A. (1998). Sözü'n Ötesi, İnkılap Yayınevi, İstanbul, Şefik Matbaası.
- Kaçan, H. (2010). Seslendirmeye Giriş. Birinci Basım. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1984). Türk Milli Kültürü, İstanbul, s. 248. Aynı yazar, “Yanlış Kullanılan Türk Kültür Terimlerinden Birkaç Örnek: Ulus, Yasa, Kurultay”, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 12 (1981–1982).
- Köksal, D. (1995). Çeviri Kuramları. (Birinci Basım). Ankara: Neyir Yayıncılık.

Köksal, D. (2005). Çeviri Eğitimi: Kuram ve Uygulama. (1. Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Kur, C. (2006). Filmsynchronisation aus übersetzungswissenschaftlicher Sicht. Eine kontrastive Synchronisationsanalyse des Kinofilms „Lock, Stock and Two Smoking Barrels“. (1. Auflage). Schriftenreihe angewandte Linguistik aus interdisziplinärer Sicht 7. Hamburg: Verlag Dr. Kovac. (Veröffentlichter Diplomarbeit, 2006. Universität Leipzig).

Mehmet Zeki Pakalın, (1993) Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü.

Mounin, G. (1967). Die Übersetzung. Geschichte, Theorie, Anwendung. (Übers. H. Stammerjohann). (1. Auflage). München: Nymphenburger Verlag-Shandlung GmbH. (Originalausgabe im Jahr 1965).

Newmark, P. (1981). Approaches to Translation. (First edition). New York and Toronto: Pergamen Press.

Orero, P. (2009). Voice-over in Audiovisual Translation. In J. Diaz Cintas and J. Anderman (Hrsg.), Audiovisual Translation. Language Transfer on Screen, New York: Palgrave Macmillan.

Pérez-González, L. (2008). Audiovisual Translation. In M. Baker and G. Saldanha (Eds.), The Routledge Encyclopedia of Translation Studies, (second edition), London/New York: Routledge.

Pruys, G.M. (1997). Die Rhetorik der Filmsynchronisation: wie ausländische Spielfilme in Deutschland zensiert, verändert und gesehen werden. Medienbibliothek: Serie B, Studien; 14. 1. Auflage. Tübingen: Gunter Narr Verlag. (Veröffentlichter Dissertation. Universität Tübingen).

Savory, T. H. (1994). Tercüme Sanatı (котоп. Н. Dereli), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2023. Birinci Basım. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi (Эмгектин түп нускасы 1957-1968-жж жарыяланган).

Temir, A. (1986). Moğolların Gizli Tarihi, Ankara.

Vermeer, H. J. (2008). Çeviride Skopos Kuramı (Çev. A.H. Konar). (1. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Whitman-Linsen, C. (1992). Through the Dubbing Glass. The synchronization of American motion pictures into German, French and Spanish. Frankfurt am Main: Verlag Peter Lang. (Veröffentlichte Dissertation, Saarbrücken Universität, 1991).

Абдиев Т. (2008). Котормо таануу илимине киришүү, Бишкек.

Акматалиев А. (1996). Кыргыздын кол өнөрчүлүгү: Колдонмо / Көркөмдөгөн сүрөтчү К. Коёналиев; Илим. проп. «Мурас» ишкер долбору, Бишкек.

Асанов Э. (2003). Кыргыз тарыхы: Энциклопедиялык окуу куралы, Бишкек.

Бархударов Л. С. (1975). Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода, Москва.

Берков В. П. (1973). Вопросы двуязычной лексикографии.

Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. (1973). Язык и культура, Москва.

Виноградов В. С. (1978). Введение в переводоведение, Москва.

Влахов С. И., Флорин С. П. (2009). “Непереводимое в переводе” или к вопросу о понятии и специфике реалий, Москва.

Джапаров Т. (2017). Жоокерлер: Балдар энциклопедиясы. котор. К.К. Сыдыкова; Кутаалам.

Жумакунова Г. (2005). Түркчө-кыргызча сөздүк / түз. Г– Бишкек: – 1000 б.

Жумакунова Г. (2009). Түрк лексикографиясынын тарыхынан (Түрк сөздүктөрүндө илимий принциптердин калыптанышы) / Жоопт. ред. Орузбаева Б. Ө. – Бишкек: Илим.

Комиссаров В.Н. (1973). Слово о переводе: Международные отношения. Москва.

Ониани А. Л. (1970). Фразеологизм и слово (на материале картвельских языков): Вопросы фразеологии III: Тр. СамГУ им. А. Навои, нов. сер. Самарканд.

Райс К. (1978) Классификация текстов и методы перевода (Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике, Москва.

Реформатский А. А. (1967) Введение в языковедение. Москва.

Рецкер Я. И. (1974) Теория перевода и переводческая практика, Москва.

Решат Г. (2002). Түрк дүйнөсүнүн кыскача тарыхы. котор. Таалай Абдиев, Бишкек.

Россельс В. (1955). Перевод и национальное своеобразие подлинника // Вопросы художественного перевода. Москва.

С о б о л е в Л. Н. (1952) Пособие по переводу с русского языка на французский, Москва.

Супрун А. Е. (1958) Экзотическая лексика // Филологические науки.

Федоров А. В. (1968) Основы общей теории перевода. Москва.

Чернов Г. В. (1958). К вопросу о передаче безэквивалентной лексики при переводе советской публицистики на английский язык. Москва.

Швейцер А. Д. (1988). Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. Москва

Эргешбаева Н. А. (2018) Ар кайсы тарыхый доорлордогу котормонун өнүгүшүнүн негизги тенденциялары. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 1, 220-223

Энциклопедия жана сөздүктөр

Кыргыз Совет Энциклопедиясы. Башкы редактор Б. О. Орузбаева. - Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1980. Том 5. Пирс - Токкана. - 656 б.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Биринчи бөлүк. – Б.: “Полиграфбумресурсы”, 2019. – 800 б.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Экинчи бөлүк. – Б.: “Полиграфбумресурсы”, 2019. – 800 б.

Манас энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 1995. 1-т.

<https://tdk.gov.tr/>

<https://sozluk.gov.tr/>

<https://tr.wikipedia.org/>

[https:// luggat.com](https://luggat.com)

www.trt.com

